ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
YAYINLARI
XCII

ABDULVAHHÂB HALLÂF

İSLÂM TEŞRÎİ TARİHİ

Türkçeye Çeviren
Doç. Dr. Talât KOÇYİĞİT

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ . 1970

ÇEVİRENİN ÖNSÖZÜ

Kuveyt Evkaf Vezaretinin bize hediyye etmek lütfunda bulunduğu İslâmiyetle ilgili bazı kitaplar arasında, Kahire Üniversitesi Hukuk Fakültesi Profesörlerinden İslâm Şerî'ati Profesörü Abdulvahhâb Hallâf tarafından telif edilmiş *Hulâsat Târihi't-Teşrî' el-İslâmi* adlı küçük bir kitap bulunuyordu.

Muhtasar olmakla beraber, İslâm teşrî târihi hakkında küçümsenmiyecek bilgi veren bu kitabı terceme etmeyi ve bu konuda toplu bilgi edinmek isteyenlerin istifadesine sunmayı faydalı bulduk.

İslâmda teşrî târihi, İslâmî ilimlerin başında yer alan *Fıkh*ın bir bölümünü teşkil eder ve bu ilmin, Hazreti Peygamber devrinden itibaren nasıl teşekkül edip geliştiğini, bu teşekkül ve gelişmede, başta sahabe olmak üzere, hizmetleri görülen müctehid imamların ve sâir fukahanın faaliyetlerini inceler.

Teşrî, aslında, Ş. R. A nın tef'îl bâbında masdarıdır. *Şerî*', lugat yönünden, insanı su kaynağına götüren yol manâsına geldiği gibi, izhar ve beyan etmek manâlarını da ifade eder. Din dilinde ise, *şerî-at* vazetmek manâsından başka, *şerî'atın* kendisine de ıtlak olunmuştur.

Şerî'at, Cenab-ı Hakkın, kulları için vazetmiş olduğu dinî, dünyevî ahkâmın heyeti mecmuasıdır. Bu itibarla *şerî'at, din* ile müradif olup, hem "ahkâmı asliye" denilen itikadiyatı, hem de "ahkâmı fer'ıyye-i ameliyye" denilen ibadet, ahlâk ve muamelâtı ihtiva eder.

Velhasıl *şerı'at,* umumî manâsına nazaran "bir Peygamber-i zîşân tarafından teblîğ edilmiş olan kanûn-i ilâhî" demektir. Bu kanunun asıl vâzıı olan Cenab-ı Hakka *Şâri'i Mübîn* denir. Bu kanunu insanlara teblîğ etmiş olan Peygambere de *Şâri*' unvanı verilir. Bu halde *ahkâm-ı şer'ıyye* denilince, bundan, kanun-i ilâhî hükümleri manâsını anlamak lâzım gelir ve bununla asıl Kur'âna, hadîse, icmâ'a sara-

haten müstenid olan hükümler kasdedilmiş olur. İslâm müctehidlerinin kıyas ve ictihad tarikıyle istinbat ettikleri hükümler ise "ahkâm-ı fıkhiyye" nâmiyle yâdolunur. Şu kadar var ki, bunlara da şer'î esaslara istinad ettikleri cihetle "ahkâm-ı şer'ıyye" ıtlak olunmaktadır (Ö. N. Bilmen, *Hukuku İslâmiyye ve İstılâhatı Fıkhiyye Kamusu*, I. 8–9).

Teşrî, şerî'at vaz'ı manâsına gelir. Bu manâya göre, şerî'at vaz'ının ancak Peygamberin hayatında mümkün olabileceği anlaşılır; çünkü dinle ilgili teşrî'î kuvvet yalnız onun elindedir. Bu bakımdan şerîatin bütün kâide ve esasları onun hayatında konulmuştur. Nitekim Kur'ânı Kerîm, "bugün size dininizi ikmal ettim; nimetimi tamamladım ve sizin için İslâm'ı din olarak seçtim" mealindeki âyetiyle, dinin şerî'at olarak Hazreti Peygamberin hayatında tamamlandığını haber vermiştir; yani Hazreti Peygamber, bu şerî'atin binasını ikmal ettikten sonra hayattan ayrılmıştır. Buna göre, sahabe, tâbi'ûn ve müctehid imamların ictihadlarıyle sâbit olan ahkâm, hakikatte *teşî*'den sayılmamak icabeder. Bunlar ancak, küllî kâidelerin basit bir şekilde genişletilmesi ve yeni zuhur eden cüz'î hâdiselere tatbik edilmesinden ibarettir. Bu da, mevcut nasslardan hüküm istinbatı ve hakkında nass bulunmayan meselelerde kıyas ile mümkündür.

Bu bakımdan sahabe, tâbi'ûn ve daha sonraki imamların ictihadlarını da içine alacak bütün hukukî faaliyetleri *Fıkıh Târihi* içinde incelenir. Fıkıh târihi, *teşrî târihi* tabirine nisbetle daha geniş bir manâ taşır (Hamdi el-A'zamî, *el-Murşid fî Ilmi usûli'l-fıkh*, s. 79).

Fıkıh târihi, hukuk ilminin zaman-ı risaletten itibaren nasıl teessüs etmiş, nasıl inkişafa mazhar olmuş ve ne vechile müdevven bir hale gelmiş olduğunu gösterir. Bu ilme hizmet etmiş olan müctehidlerin, vesair fukahanın bu bâbtaki pek mühim say ve gayretlerini, muvaffakıyetlerini kaydeder. O büyük zâtların şahsiyetlerini, yüksek bilgilerini göstermeğe çalışır. Tarih-i fıkha târîhu't-teşrî adı da verilmektedir (Ö. N. Bilmen, adı geçen eser, I. 311).

İşte, tercemesini takdim ettiğimiz bu küçük eser, Fıkıh (veya Teşrî) Târihi sahasında kaleme alınmış muhtasar bir el kitabıdır. Onun, bu sahada hissedilen ihtiyaca bazı cevaplar vereceği inancı ile, okuyucularına faydalı olmasını Cenab-ı Haktan temennî ederiz.

Talât KOÇYİĞİT

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

(Rahmân ve Rahîm olan allah'ın Adıyle)

Hamd, insana muvaffakıyet kapılarını açan ve hayırlı işlerde onu muvaffak kılan Allah'a; salât ve selâm, en doğru ve en sağlam yolun hâdî ve mürşidi olan Rasûlu'llah'a, âl u ashabına ve onun yolunda gidip onun hidayetiyle hidayet bulanlara olsun.

Konumuzu teşkil eden İslâm teşrîi, zuhurundan bu yana, birbirine yakın üç devir geçirmiştir. Önce vücûd bulmuş ve vücûdu tamamlanmış; sonra gelişip büyümüş; sonra da duraklamış ve olduğu şekliyle donup kalmış. Biz, teşrîdeki bu üç devri, onun esrarını, gelişmesini, müctehid imamların ihtilâf sebeplerini, mezheblerinin zuhurunu ve bu hareketi durduran âmillerle, asrımızda yeniden canlılık göstermeğe başlayan bazı gayretleri incelemeye çalıştık.

İşte bu kitap, böyle bir çalışmanın hulâsası olarak ortaya çıkmıştır. Allah'tan, bu kitabın faydalı ve hayırlı olması için taşıdığım umudu gerçekleştirmesini temenni ederim.

MUKADDİME

Dinî ve kanunî ıstılah yönünden *teşrî*, mükelleflerin amelleriyle ilerde karşılaşabilecekleri hâdiselere müteallık hükümleri bildiren kanunların vazından ibarettir. Eğer bu teşrîin kaynağı, peygamberleri ve onlara indirdiği kitapları vasıtasiyle Allah Ta'âlâ olursa, ortaya konulmuş olan kanunlar "ilâhî" olmak vasfını kazanır ve bu kanun yapma işine de "teşrî-i ilâhî" adı verilir. Fakat bu kaynak, ister ferd, ister cemaat halinde olsun, eğer insanlar olursa, ortaya konan kanunlar "beşerî" vasfını alır ve buna da "teşrî-i vaz'î" denir. Buna göre, İslâm hukukunda iki çeşit kanun var demektir. Biri: Allah Taâlânın Kur-ân âyetleriyle ortaya koyduğu ve peygamberine ilham ederek onu üzerlerinde karar kıldırdığı ilâhî kanunlar; diğeri ise, sahabe ve tâbi'ûn başta olmak üzere müctehid imamların "ilâhî kanun" nasslarından, bu nassların manâ ve ruhuna uygun bir şekilde ve istinbat suretiyle vazettikleri beşerî kanunlardır. Mamafih, bu beşerî kanunların da, kaynaklarının "ilâhî kanun" nassları olması itibariyle "ilâhî kanun" lardan sayılması mümkündür. Ancak bunlar, müctehidlerin istinbad ve istimdadlarında sarfettikleri cehd ve gayret sebebiyle "beşerî" vasfına sâhiptirler.

Buna göre, İslâm hukukunda kanun vaz'ı (teşrî-i İslâmî) denildiği zaman yukarıda zikrettiğimiz bu iki çeşit kanun vaz'ı hatıra gelir ve bunların ortaya çıkışları, gelişmeleri, sonra da duraklamaları dört devir içinde mütalâ edilir:

1. Peygamber devri: Bu devir kuruluş ve ortaya çıkış devridir. Müddeti, Hazreti Peygamberin bi'setinden (610 M.) vefatına kadar geçen 22 sene ve bir kaç aydan ibarettir.

2. Sahabe devri: Bu devir tefsir ve tekemmül devridir. Müddeti, Hazreti Peygamberin vefatından birinci Hicrî asrın sonuna kadar takriben 90 senedir.

3. Tedvîn ve müctehid imamlar devri: Bu devir İslâm Hukukunun olgunluk devridir. Müddeti, ikinci Hicrî asrın başından dördüncü asrın ortasına kadar takriben 250 senedir.

4. Taklid devri: Bu devir donma (cümûd) devridir. Dördüncü Hicrî asrın ortalarından başlar; sonunu ise Allah'tan başka kimse bilmez.

1. PEYGAMBER DEVRİ

Yukarıda müddetini 22 sene ve bir kaç ay olarak işaret ettiğimiz Peygamber devri, çok kısa sürmüş olmakla beraber, Kur'an ve Sünnet ahkâmına ait nasslar ile, kanun vaz'ında kendilerine müracaat edilen bir takım usûlü bıraktığı ve hakkında nass bulunmayan meselelerin hükümlerinin bilinmesine yardım eden delil ve kaynaklara işaret ettiği, kısaca, kanun vaz'ının esaslarını ortaya koyduğu için bu devrin İslâm Hukukundaki rolü büyük olmuştur.

Peygamber devri, birbirinden farklı iki devreye ayrılır. Birincisi Hazreti Peygamberin bi'setinden itibaren hicretine kadar Mekke'de kaldığı 12 sene ve bir kaç aylık devredir. Bu devrede müslümanlar sayıca az, kuvvetçe zayıf; bir "ümmet" olmaktan ziyade ferd olarak hayat süren küçük bir cemaat halindedir; devlet işleri henüz tekevvün etmemiştir. Hazreti Peygamber, bu devre içinde davetini, Allah'ın tevhîdi ve halkın *esnam* ve *evsan*dan bu tevhîde tevcihi üzerinde teksif etmiştir. Bu davete karşı duranların; gerek Hazreti Peygambere gerek ona inananlara karşı her türlü hileye başvuranların eza ve cefalarından sakınmak gayreti de bu faaliyete eklenirse, bu devre içinde amelî teşrî'e, medenî, ticarî v.s. kanunların vaz'ına imkân bulunamadığı gibi, buna ihtiyaç hasıl edecek kuvvetli bir sebep de henüz mevcut değildir. Nitekim, Kur'ânı Kerîmin Yûnus, Ra'd, Furkan, Yâsîn ve Hadîd gibi Mekkî surelerini gözde geçirenler, bu sûrelerde amelî ahkâm âyetlerinden ziyade akaide, yaratılışa ve geçmiş milletlerin ibret verici siyer âyetlerine rastlarlar.

Peygamber devrinin ikinci devresi, Hazreti Peygamberin Medîneye hicretiyle başlayan ve vefatına kadar devam eden takriben 10 senelik devredir. Bu devrede İslâmiyet kuvvetlenmiş, müslümanlar sayıca çoğalıp bir "ümmet" teşkil ettikleri gibi, yeni kurulmuş bir devlet olarak bir takım işler de ortaya çıkmış bulunmaktadır. Bunlara ilâveten, İslâmî davete karşı duranların müslümanlar önünde mağlup olarak inkişafı önleyecek bir kuvvet olmaktan çıkmaları da devlet iş-

lerine daha yakından eğilmek ihtiyaç ve imkânını hazırlamıştır. Bu ihtiyaç, müslümanları teşrî'e ve ümmeti teşkil eden ferdlerin harp ve sulh halinde iken birbirleriyle ve yabancılarla olan alâkalarını intizama sokan kanunların vaz'ına sevketmiştir. Bu suretle Medîne devri, evlenme, boşanma, veraset, borçlar, cezalar v.s. ile ilgili ahkâmın ortaya çıktığı bir devir olmuştur. Bu devirde, Kur'ânı Kerîmden akaid, ahlâk, ve kasas âyetleri yanında ahkâm âyetlerini de şâmil olan Bakara, Âl-i İmrân, Nisâ, Mâ'ide, Enfal, Tövbe, Nûr ve Ahzâb gibi sûreler nâzil olmuştur.

Teşri'î Kuvvet

Bu devirde teşrî'i kuvvet, yalnız Hazreti Peygamberin elinde bulunuyordu. Müslümanlardan hiç biri, ne kendisi ile ve ne de başkası ile ilgili olarak ortaya çıkan bir mesele hakkında hüküm teşrîi kuvvetine sâhip değildi. Çünkü Hazreti Peygamberin aralarında yaşaması, her hangi bir mesele hakkında ona kolayca başvurabilmeleri, ictihadlarıyle fetva vermelerine veya hüküm çıkarmalarına ihtiyaç bırakmıyordu. Bir hâdise olsa, bir ihtilâf çıksa, bir sual sormak veya fetva istemek hatıra gelse, hemen Hazreti Peygambere başvuruyorlardı. O da onlara, bazan kendisine vahyedilen Kur'ân âyetleriyle, bazan Allah'ın, bazan da kendi aklının veya tetkik ve takdirinin ilham ve irşad ettiği şeylere istinaden kendi ictihadiyle cevap veriyor, veya ihtilâflarını hallediyordu. Hazreti Peygamberden, ister Allah'ın vahyine, ister kendi ictihadına istinaden olsun, sâdır olan hükümlerin hepsi de, müslümanlar için tâbi olmaları gereken bir kanun oluyor ve bu hükümlerin konulması işi de bir teşrîden ibaret bulunuyordu.

Bununla beraber, Hazreti Peygamber devrinde sahabeden bazısının, bir takım ihtilâflarda ve vukubulan bazı hâdiselerde kendi ictihadlarıyle hüküm verdikleri, yahut hüküm istinbatında bulundukları görülür. Meselâ Alî İbn Ebî Tâlib. Hazreti Peygamber onu Yemen'e Kadı olarak gönderdiği zaman ona şöyle demiştir: "Allah kalbine hidayet, diline kuvvet versin. Önüne iki hasım oturduğu zaman, birini dinlediğin gibi, öbürünü de dinlemeden aralarında hüküm verme. Hükmün tebeyyün etmesi için her ikisini de dinlemen gerekir". Keza yine Yemen'e gönderdiği Mu'âz İbn Cebel'e de şöyle demiştir: "Allahın Kitabında ve Resûlünün Sünnetinde hükmü bulunmayan bir mesele ile karşılaşırsan nasıl hüküm vereceksin?" Mu'âz: "Re'yimle ictihad ederim" deyince Hazreti Peygamber şu mukabelede bulunmuştur: "Allah'ı ve Rasûlünü hoşnud eden şeyden dolayı Allah elçisinin elçisini başarıya ulaştıran Allah'a hamdolsun".

Aralarındaki bir duvar yüzünden ihtilâfa düşen ve duvarın kendilerine ait olduğunu iddia eden iki komşu arasında hüküm vermek için, Hazreti Peygamber Huzeyfe el-Yemanî'yi göndermiş; bir gün de, Amr İbnu'l-As'a "şu mesele hakkında hüküm ver" demiş, Amr "sen varken ictihadda mı bulunayım" deyince ona şu cevabı vermiştir: "Evet. Eğer ictihadında isabet edersen iki ecir kazanırsın; hataya düşersen senin için bir ecir vardır".

İki sahabî yolculuğa çıkmıştı. Yolda namaz vakti gelmiş, fakat su bulamadıkları için, her ikisi de teyemmümle namazlarını eda etmişlerdi. Yollarına devam eden sahabîler, namaz vakti çıkmadan su buldular. Aralarında biri ictihadına istinaden abdest alıp namazı iade etmek gerektiğini, diğeri ise kıldıkları namazın kâfi geldiğini ileri sürdü.

Hazreti Peygamber devrinde, sahabenin ictihadına taallûk eden bu gibi misalleri artırmak mümkündür. Ancak bunlar cüz'î meselelerden ibaret bulunup Hazreti Peygamberden başka her hangi bir sahabînin teşriî kuvvete sâhip olduğuna delâlet etmezler. Bunlar, mesafenin uzaklığı dolayısiyle Hazreti Peygambere başvurmanın mümkün olmadığı, yahut zuhur eden bir fırsatın kaçmasından korkulduğu için başvurulan çarelerdir ve bunda mazurdurlar. Diğer taraftan böyle hallerde verilen hüküm veya fetvalar, verildikleri zamana has bir tatbikattan barettir; yoksa teşrîden değildir. Zira hangi sahabîden ve hangi meselede ictihad mahsulü bir hüküm sâdır olmuşsa, bu hüküm, Hazret i Peygamberin ikrar ve tasvibine nâil olmadıkça, müslümanlar için bir teşrî ve onları ilzam eden bir kanun olmuyordu. Bu itibarla, Hazreti Peygamberin hayatında teşrî'î kuvvet yalnız onun elinde idi. Başkasından sâdır olan bir hüküm, ancak onun ikrarı ile teşrî oluyordu. Yine bu sebepledir ki, onun devrinde, bir mesele hakkında iki ayrı görüş bulunmadığı gibi, sahabeden gelen bir fetva ve ictihad da bilinmemektedir.

Hazreti Peygamber Devrinde Teşrî'in Kaynakları:

Hazreti Peygamber devrinde teşrî'in iki kaynağı vardır. Birisi ilâhî vahiy; diğeri ise, Hazreti Peygamberin kendi ictihadı. Her hangi bir ihtilâf, veya bir hâdise, yahutta bir sual veya fetva talebi ile teşrî'i gerektiren bir şey zuhur ederse, Allah Ta'âlâ, elçisine hükmü bilinmek istenen mesele hakkında hüküm getiren bir veya bir kaç âyet indiriyor; Hazreti Peygamber de vahyedilen bu âyetleri, uyulması gerekli (vâcib) bir kanun olarak müslümanlara tebliğ ediyordu. Eğer teşrî'i gerektiren bir hâdise olur, fakat Allah Ta'âlâ bu hâdise ile ilgili hükmü beyan

edecek bir âyet vahyetmezse, Hazreti Peygamber bu hükmün bilinmesi için ictihadda bulunuyor ve ictihadının ona sağladığı netice ile hüküm veriyordu; yahut sual veya istiftaya icabet ediyordu. İctihad eseri olarak ondan sâdır olan bu hüküm veya cevap, ilâhî vahye istinad eden kanun gibi, uyulması gereken bir kanun oluyordu. Kur'ânı Kerîmde vârid olan ahkâm âyetlerini ve bunların sebeb-i nüzûlle ilgili müfessir rivayetlerini tetkik edenler, her Kur'ânî hükmün, teşrî'i gerektiren bir hâdise dolayısiyle vazolunduğunu görürler. Bu husus, Allah Ta'âlânın şu âyetlerinden açıkça anlaşılır:

"Sana, içerisinde kıtal (harp) olan Haram aydan sorarlar. De ki: Bu ayda kıtal büyük (günah) tır".

"Sana, sarhoş edici içkilerden ve kumardan sorarlar. De ki: İkisinde de insanlar için hem büyük günah, hem de faydalar vardır; fakat günahları faydalarından daha büyüktür". Bunun gibi, bazı tereke üzerinde vukubulan ihtilâflar sebebiyle veraset, bazı karı koca arasındaki geçimsizliğin isnad ve iftiraya varması (kazf) sebebiyle li'ân ahkâmı vazolunmuştur.

Ahkâm hadîslerinin, ve hadîsçilerin bu hadîslerin sebeb-i vürûdu ile ilgili rivayetlerinin tetkikinden de şu anlaşılır ki, Hazreti Peygamberin ictihadına dayanan bütün hükümler, bir ihtilâf hakkındaki kazası, bir hâdise hakkındaki fetvası ve bir suale cevabıdır. Meselâ, bazı sahabeden rivayet edildiğine göre, demişlerdir ki: Ya Rasûlallah, suyu tuzlu olan denizdeyiz. Yanımızda abdest almağa yetecek kadar tatlı su yok. Deniz suyu ile abdest alabilir miyiz? Hazreti Peygamber bu suale şöyle cevap vermiştir: Deniz suyu temiz ve ölüsü (balığı) helâldir.

Bundan anlaşılıyor ki, Hazreti Peygamber devrinde vazolunan ahkâmın hepsinin de kaynağı vahy-i ilâhî ve ictihad-ı nebevî olup, ortaya çıkışları, onları gerektiren teşrî'î ihtiyacın zuhuru üzerine mebnîdir. Hazreti Peygamberin, birinci kaynağa göre vazolunan ahkâma nisbetle vazifesi, bu ahkamı getiren âyetlerin teblîğ ve tebyînidir. Çünkü bu vazife, Allah Ta'âlânın şu emirleri iktizasındandır: "Ey Rasûl, Rabbından sana inzal olunanı teblîğ et; eğer yapmazsan risaletini teblîğ etmemiş olursun". "Sana Zikr'i (Kur'ânı) indirdik ki, insanlara, kendilerine inzal olunanı tebliğ edesin".

Hazreti Peygamberin ikinci kaynağa nisbetle olan vazifesi ise, bazan ilâhî ilhamın ifadesi, bazan da maslahatın ve teşrî ruhunun icab ettirdiği hüküm için istinbat ve istimdad olarak ictihad-ı nebevîdir. Allah Ta'âlânın Hazreti Peygambere ilham ettiği ictihadî ahkâm,

ilâhî ahkâmdan başka bir şey değildir ve Hazreti Peygamberin, (Kur-ân ahkâmı gibi) bunları da söz ve fiilleriyle tabir etmekten başka bir tasarrufu yoktur. Allah Ta'âlânın ilham etmediği, fakat Hazreti Peygamberin tetkik ve takdiri neticesi sâdır olan diğer ictihâdî ahkâm ise, bütün söz ve manâlarıyla ahkâm-ı nebevîdir. Ancak bu ahkâmdan doğru olanlar, Allah Ta'âlâ tarafından tasvib edilmiş, hatalı olanlar ise yine O'nun tarafından tashih olunmuştur. Bedr esirleriyle ilgili bir fidye meselesi bunun örneğini teşkil eder:

Bedr gazvesinde, müslümanların eline 70 müşrik esir düşmüştü. Bu sıralarda esirlerle ilgili her hangi bir hüküm de vazedilmiş değildi. Hazreti Peygamber, bu esirleri ne yapmak lâzım geldiği hakkında ictihadda bulundu; bazı ashabiyle istişare etti. Bunlardan Ebu Bekr, esirlerden fidye alınmasını tavsiye etti ve görüşlerini şöyle açıkladı: "Bunlar senin kavmin ve ehlinden olan kimselerdir. Onları muhafaza et; belki Allah onların tövbelerini kabul eder. Onlardan ashabını kuvvetlendirecek fidye al". Ömer İbnu-l-Hattab ise, onlardan fidye kabul edilmemesini, hepsinin de öldürülmesini ileri sürdü ve görüşlerini Hazreti Peygambere şöyle açıkladı: "Seni yalanladılar ve memleketinden çıkardılar. Onları bırak, boyunlarını vurayım. Bunlar küfür önderleridir. Allah seni onların fidyesinden müstağnî kılmıştır". Hazreti Peygamberin ictihadı, onlardan fidye alınması hükmü ile neticelendi. Fakat Allah Ta'âlâ bu meselede doğru olan hükmü şu âyeti kerîme ile beyan etmiştir:

Peygambere, harbedip zafer kazanmadıkça esir almak yaraşmaz. Siz dünya malını istiyorsunuz; Allah ise âhıreti istiyor".

Bir başka misal, özür beyan ederek Tebük gazvesine iştirak etmek istemeyenlere Hazreti Peygamberin izin vermesiyle ilgili olup, Allah Ta'âlâ tarafından doğru olanı şu âyetle açıklanmıştır: "Allah seni affetsin; doğruyu söyliyenler sence belli olmadan, yalancıları bilmeden (seferden geri kalmak isteyenlere) niçin izin verdin?".

Netice itibariyle, Hazreti Peygamber devrinde teşrî tamamen ilâhî idi. Çünkü bu teşrîin kaynağı, ya Allah Ta'âlânın Kur'ânı Kerîmdeki vahyi, ya da İlham-ı ilâhîye veya Hazreti Peygamberin, tetkik ve takdire dayanan ictihadı idi. Ancak bu sonuncusunda Allah Ta'âlânın murakabesi bahis konusu idi: Eğer ictihad doğru olarak sâdır olmuşsa Allah onu tasvib, hatalı olmuşsa, Hazreti Peygamberi doğru olana irşad ediyordu. Bu bakımdan ilham-ı ilâhî'den sâdır olmayan ictihad-ı nebevî hükmü ile ilham-ı ilâhî'den sâdır olan ictihad-ı nebevî hükmü arasında tefrik yapmağa mahal yoktur. Ancak, Allah Ta'âlâ'nın, el-

çisini doğru olan hükme irşad etmesinden anlaşılır ki, ilk hüküm ilham-ı ilâhîden değildir.

Hazreti Peygamber Devrinde Teşrî'î Yol:

Teşrî'î yoldan maksat, teşrîin kaynaklarına ve umumî asıllara müracaat hususunda takip edilen yol veya usûldür. Hazreti Peygamber devrinin bir oluşum devri olduğu ve teşrî esaslarının bu devirde vazolunduğu düşünülürse bahis konusu olan teşrî'î yolun, her şeyden önce bu esasların vaz'ı olduğu anlaşılır.

Hazreti Peygamberin teşrî'î kaynaklara müracaat hususunda takip ettiği yol, teşrî'e ihtiyaç hasıl olduğu zamanlarda, Allah Ta'âlânın hüküm ihtiva eden âyet indirmesini beklemesinden ibarettir. Ancak, kendisine bu konuda her hangi bir vahiy gelmezse, anlardı ki, Allah Ta'âlâ teşrî görevini kendi ictihadına bırakmıştır. O zaman, ilâhî kanunun, teşrî ruhunun, maslahatın ve ashabı ile meşveretin icab ettirdiği şekilde ictihadda bulunurdu.

Bu oluşum devrinde, İslâm teşrî'inin üzerine bina olunduğu umumî prensipler başlıca dört kısımda mütalâa edilebilir:

1. Birincisi teşrîde tederrüc (yani derece derece gelişme) dir. Bu gelişme teşrîin zamanında ve vazolunan ahkâmın çeşidlerinde olmuştur. Allah Ta'âlânın ve Rasûlünün vazettikleri ahkâm açıkça gösterir ki, bunlar, bir kanun halinde ve bir defada değil 22 sene ve bir kaç ay içinde, hâdiselerin gerektirdiği şekilde birbirinden ayrı olarak vazolunmuştur. Her hükmün bir sudur tarihi olduğu gibi kendine has bir teşrî sebebi de vardı. Zamana tallûk eden bu gelişme sayesinde her kanunun madde madde bilinmesi mümkün olduğu gibi, teşrî'i gerektiren hâdiselere vukuf sayesinde de kanunların getirdiği ahkâmın en mükemmel bir şekilde anlaşılması kolaylaşmıştır.

Vazolunan ahkâmın çeşitlerine taallûk eden tederrüc ise, İslâmın ilk günlerinde müslümanlara, yapılması veya terkedilmesi güç olan bir şeyin teklif edilmemesi keyfiyetinde görülür. Bu teklifler, daima tederrücî bir şekilde ve yumuşaklıkla olmuş, müslümanların bunları yüklenebilecek bir istidad kazanmalarına itina gösterilmiştir. Meselâ namaz, ilk zamanlarda gece ve gündüz olmak üzere ve her farîza için muayyen rikatlarla beş vakit olarak farz kılınmamış, fakat müslümanlardan sadece akşam ve sabah vakitlerinde mutlak bir salât talebedilmiştir. Keza zekât ve oruç, ancak hicretten bir sene sonra farz kılınmıştır; bundan önceki teklif, takatları nisbetinde sadaka ve oructan ibaretti. İçki, kumar, bazı evlenme akidleri, riba ve câhiliye devrinden

beri alışageldikleri bazı muamelât, ilk devirlerde haram kılınmamıştı. Çeşitli hükümlerdeki bu tederrücî gelişmenin hikmeti, katılaşmış nefislerin ıslahı için bir ilâc ve tekliflerin zor kullanmadan ve işi inada bindirmeden kabul edilmesi için bir vesile olması idi. Bunlar aynı zamanda İslâmî davetin de hikmetlerindendi.

2. İkinci prensip kanun vaz'ındaki azlıktır. Bu, Allah ve Rasûlünün, ancak ihtiyaç hasıl olduğunda ve vukubulan hâdiseler gerektirdiğinde ahkâm vazetmelerinden, fakat bunun dışında, farazî meselelerin ve vukuu muhtemel ihtilâfların halli için hüküm vaz'ına gitmemelerindendir. Keza Kur'ânda ve Sünnette, teşrî'i gerektiren suallerin fazlaca sorulmasını nehyeden hükümlerin vârid olması da, bu devirde kanun vaz'ının azlığına sebep olan âmillerdendir. Meselâ, Kur'ânı Kerîmde bu konu ile ilgili olarak şu âyetler gelmiştir: "Ey iman edenler, öyle şeylerden sual etmeyin ki size açıklanırsa fenanıza gider. Eğer onları Kur'ân nâzil olduğu zaman sorarsanız size belli olur". Keza Hazreti Peygamber de, müslümanları kal u kîlden, çok sual sormaktan nehyetmiş ve şöyle buyurmuştur: "Müslümanların, müslümanlar hakkındaki en büyük cürümleri, müslümanlar üzerine haram kılınmamış şey hakkında sual sormaları ve bu sualden dolayı o şeyin haram kılınmasıdır". "Allah (bir takım şeyleri) farz kılmıştır; onları zâyi etmeyiniz. Bazı hudud koymuştur; bunları tecavüz etmeyiniz. Bazı şeyleri haram kılmıştır; bunları ihlâl etmeyiniz. Bazı şeyleri de unutmamış, fakat size rahmet olsun diye sükût etmiştir; onları da siz araştırmayınız".

Bu teşrîdeki hikmet, insanların ihtiyaçlarının giderilmesi ve kendilerine uygun olan şeylerin gerçekleştirilmesidir. Bu sebepledir ki, her asırda maslahat ve ihtiyaçların gerektirdiği teşrî ile iktisar edilmesi lâzımdır; tâ ki geçmişlerin teşrîinden olan bazı hükümler, yeni bir teşrî olmaksızın halkın ihtiyacını giderecek ve maslahatını gerçekleştirecek bir değişikliğe yol bulmasın.

İslâm şerî'atında mukarrer olan asıllardan biri de ibahadır. Yani, meselâ hayvan, cansız bir nesne, akid, tasarruf v.s. gibi çeşitli şeyler hakkında şer'î her hangi bir delile binâen hüküm sâbit olmadıkça, bu şeylerin yenilmesi, kullanılması veya yapılması mubahtır. Bu sebepledir ki, kanun vaz'ının azlığı her hangi bir kusur veya noksanlık teşkil etmemiştir; çünkü hakkında kanun olmayan her şey ibaha üzerine câridir.

3. Üçüncü prensip kolaylık ve hafifliktir. Bu husus İslâm teşrîinde açık bir şekilde görülür. Ahkâmın çoğunda, teşrîindeki hikmetin

kolaylaştırmak ve hafifletmek olduğu açıkça belirtilmiştir. Meselâ Allah Ta'âlâ bazı âyetlerinde şöyle buyurmuştur: "Allah size kolaylığı murad eder; güçlüğü murad etmez". "Allah sizin (yükünüzü) hafifletmek ister; zaten insan zayif yaratılmıştır". "Allah, dinde aleyhinize bir darlık ve güçlük vermedi".

Hazreti Peygamber de, sahih sünnette vârid olduğu gibi, iki şey arasında kaldığı zaman, günah olmadıkça daima kolay olanı tercih etmiştir. Meselâ dişlerin misvak ile temizlenmesi hakkında şöyle buyurmuştur: "Ümmetime meşakkat vermiyeceğimi bilsem, her namazda *misvak* kullanmalarını emrederdim".

Emir hükmünün güçlük verdiği her hususî halde ruhsat hükmü vazolunmuştur. Bu sebeple meselâ, zaruret halinde mahzurat, farz ve vâcibten birinin edası halinde darlık ve güçlük bahis konusu olduğu zaman, her ikisinin de terki mubah kılınmıştır. Zorlama, hastalık, sefer, hata, unutkanlık ve cehalet, tahfifi gerektiren özürlerden sayılmıştır.

4. Dördüncü prensip, teşrîin halkın masalihi ile bir yürümesidir. Nitekim Şâri, ahkâmın çoğunu halkın masalihi ile talîl etmiştir; çünkü hüküm vaz'ından maksat halkın maslahatını gerçekleştirmektir. Bu sebepledir ki, meselâ Allah Ta'âlâ, önce, bazı ahkâmı vazetmiş, sonra da, maslahat bu ahkâmın değiştirilmesini gerektirdiği için onları ibtal veya neshetmiştir. Bu cümleden olarak, namazda Beytu'l-Makdis'e yönelmek farz kılınmışken, sonradan bu farz neshedilmiş ve Kâbe'ye yönelmek farz olmuştur. Kocası vefat eden kadın için ıddet (bekleme müddeti) havl (sene) olarak farz kılınmış, sonra bu hüküm neshedilerek dört ay on gün müddet tesbit edilmiştir. Bunun gibi, Hazreti Peygamber bayram günleri Medine'de bulunan heyetler dolayısiyle kurban etlerinin saklanmasını nehyetmiş, sonra heyetlerin ayrılması üzerine bunu mubah kılmıştır.

Teşrî zamanında hükümlerde görülen bu nesh, tebdil ve ta'dîl keyfiyeti, İslâm Teşrîinin halkın masalihi ile beraber seyrettiğini gösterir. Bu birlikte seyir dolayısıyledir ki, Şâri, teşrî vaktinde halkın örfünü -bu örf dinî bir asla aykırı düşmedikçe- daima nazarı dikkata almıştır. Meselâ, evlilikte kifâet (denklik ve eşitlik), veraset ve velâyette milliyet gözönünde bulundurulmuş, aklı tam olan kadına diyet farz kılınmıştır; çünkü halkın örf ve âdetlerinin, dinî asıllara muarız olmadıkça ve onlara zarar vermedikçe nazarı dikkata alınması, masalihe uyan şeylerdendir.

Hazreti Peygamber Devrinin Bıraktığı Teşrî'î Eserler:

İslâm'da ilk teşrî'î kaynak vahy-i ilâhîdir ve Kur'ânı Kerîmdeki ahkâm âyetleri bu vahiyden sudur etmiştir. İkinci teşrî'î kaynak ise Hazreti Peygamberin ictihadıdır; bundan da ahkâm hadîsleri sâdır olmuştur. Bu âyet ve hadîslerin mecmûu, bu devrin bıraktığı teşrî'î eserlerdendir. Bunlar müslümanlar için esas kanunları teşkil ettikleri gibi, teşrîin esasları ve hangi asırda olursa olsun, her müslüman müctehidin başvuracağı kaynaklardır. Nasıl bir vak'a zuhur ederse etsin, bu mecmua nasslarından biri o vak'anın hükmüne delâlet ederse, her hangi bir müctehidin o vak'a ile ilgili ictihadda bulunmasına lüzum kalmaz. Fakat o vak'anın hükmüne delâlet eden kesin bir nass mevcut değilse, o zaman ictihada ihtiyaç hasıl olur. Ancak müctehidin, bu ictihadında, diğer nassların teşkil ettiği mecmuanın ışığı altında ve bu mecmuada vârid benzer hâdiselere kıyasla, onun ruhuna, manâsına ve umumî prensiplerine bağlı kalarak yürümesi, ictihadiyle her hangi bir nassa muhalefet etmemesi, mebadiinden her hangi biri dışına çıkmaması icabeder.

Bu Mecmuada Yer Alan Nassların Miktarı:

Mecmuayı teşkil eden nass maddeleri sayı itibariyle çok değildir. İbadet ile cihada taallûk eden ahkâm âyetlerinin sayısı 140 civarındadır. Muamelâta, ahval-i şahsiyyeye, cinayet, kaza ve şehadete müteallık âyetler ise 200 kadardır. İbnu-l-Kayyim'in *İ'lâmu'l-Muvakkı'în* adlı kitabındaki beyanına göre, muhtelif çeşitleriyle ahkâm hadîsleri 4500 civarındadır ve çoğu, mücmel Kur'ân ahkâmını tebyin, takrîr ve tevkîd eder mahiyettedir; diğerleri Kur'ânı Kerîmin sükûtla geçtiği teşrîdir.

Kur'ânı Kerîmde yer alan ahkâm âyetleri muhtelif sûrelerde dağınık bir şekilde olup kanunî bir fer'e has âyetler bir sûre içinde toplanmış değildir. Meselâ on âyetten ibaret bulunan ukûbâta ait hükümler, Bakara, Mâide ve Nûr sûrelerinde dağılmıştır. Keza yetmiş kadar olan medeniyye âyetleri muhtelif sûrelerde yeralmıştır. Diğer ahkâm âyetleri de böyledir.

Ahkâm hadîslerine gelince, hadîs râvileri bunları fıkıh bâblarına göre tasnîf etmişlerdir. Meselâ beyi (satış) la ilgili hadîsler beyi bâbında yer almıştır. Rehin, şirket, hudûd v.s. de böyledir.

Her bir bölüme ait olan ahkâm âyetleriyle yine aynı bölümden olan hadîsleri ve bunların tefsiri mahiyetinde olan sahabe ve tâbiûnun eser-

lerini biraraya getirip bir mecmua yapmak kolaydır. Böyle bir iş yapıldığı takdirde meydana gelen bu mecmua, kanunî fürûa mahsus Kur'ân ve Sünnette vârid ahkâm-ı esasiyye mecmuası olur.

Nassların Uslûbu:

Ahkâm âyetleri olsun, hadîsler olsun, vazettikleri hükmün beyanı hususunda bir ve müşterek bir uslûba bağlı kalmamışlardır. Hepsinin de uslûpları çeşit çeşit olduğu gibi, ahkâmın tabirinde kullandıkları sîgalar da birbirinden farklı olmuştur. Meselâ tahrîme delâlet eden nasslar, haram kılınan şeyi, bazan nehiyle, bazan onun yapılması halinde va'îdle, bazan da helâl olmadığını, yahut haram kılındığını tasrîh ile ifade etmişlerdir. Keza îcaba delâlet eden nasslar, yapılması vâcib olan işleri, bazan emirle, bazan terki halinde va'îdle, bazan da vâcib yahut farz kılındığını, yahutta yazıldığını tasrih ile ifade etmişlerdir.

Uslûblerin bu şekilde çeşitli olmasının sebebi, yukarıda da işaret olunduğu gibi, nassların muhtelif zamanlarda çeşitli hâdise ve münasebetler hasebiyle vazolunmasıdır; zira her münasebet ve hâdisenin kendine has üslûbü vardır. Bu itibarla, meselâ bir şeyin tahrîmine delâlet eden münasebet, onun, yapılması halinde va'îd ile tahrîmini iktiza eder; yahut o münasebet, tahrîmini açıkça ifade etmeyi gerektirir. Kısaca, bir hükmün teşrîini gerektiren münasebet, o hükmün beyanında yine ona hâs bir uslûbü iktiza eder.

Uslûbların değişik olmasının diğer bir sebebi de, Kur'ânı Kerîmin, sadece akâid veya ahlâk veya teşrîden tazammun ettiği hususları beyan etmek değil, bunları beyan ederken, aynı zamanda, Hazreti Peygamberin doğruluğuna bürhan (delil) olması için, insanların, bu sözlerin aynısını getirmek hususunda âciz olduklarını da göstermek gayesini gütmesidir. Çeşitli i'câz şekillerinden, birbirinden farklı beyan uslûbları ortaya çıkmıştır.

Sîga ve ibare yönünden nassların gösterdiği bu uslûb değişikliği yanında, başka yönlerden de değişiklikler göze çarpar. Meselâ, bazı nasslarda, hükmün beyanından sonra, illeti ve teşrîindeki hikmeti beyan olunur; halbuki bazı nasslarda illet beyan edilmeksizin yalnız hüküm ortaya konulmuştur. Bundaki hikmet ise, Şâri'in, bazı ahkâmda teşrîin illet ve hikmetini beyan etmekle, teşrî'î ahkâmın teabbudî bir manâ taşımadığına ve fakat halkın masalihi ile muallel bulunduğuna akıl sâhiplerinin dikkatini çekmek, ve bu suretle, halkın masalihini gerçekleştiren, yahut mefsedeti ortadan kaldıran şeylerin teşrîi için ictihad kapısını açmaktır.

Nassların şâmil oldukları hükümler, umumî manâsiyle üç kısma ayrılır. Birincisi itikadî ahkâm olup, Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine ve âhıret gününe imana taallûk eder. İkincisi ahlâkla ilgili ahkâm olup, insanın muttasıf olması gerekli fazîletlerle, yine insanın sıyrılmış olması gerekli rezîletlere taallûk eder. Ahkâmın üçüncü kısmı ise, ibadât, muamelât, cinâyât, husumât, ukûd ve tasarrufata, yani mükelleflerin amellerine müteallık ahkâmdır.

Birinci kısım dinin esasıdır. İkinci kısım ise, bu esasın mütemmim ve mükemmilidir. Kur'an ve Sunnet, her iki kısmın da beyanı ve delillerinin gösterilmesi hususunda yeter derecede söz söylemişlerdir.

İslâm bu iki kısımla başlamıştır. Müslümanlar Mekke'de iken yalnız bu akaid ve ahlâk ile hitap olunmuşlardır; çünkü akîdenin tam ve ahlâkın kuvvetli olması, her teşrîin ve kanun vaz'ının istinad ettiği başlıca iki esastır.

Amelî ahkâmdan ibaret olan üçüncü kısım ise, bununla, alelıtlak "Fıkıh" kasdolunur. Kur'ân ve Sünneti tetkik edenler, her bir kanun fer'inin hükümlerini beyan eden kendine hâs maddeleri bulunduğunu görürler.

Kur'ânı Kerîmde çeşitli ibadetlere ait 140 âyet vardır.

Nikâh, talâk, veraset, vasıyyet ve hacr gibi ahval-i şahsiyyeye müteallık âyetlerin sayısı 70 i bulur.

Beyi, icare, rehin, şirket, ticaret ve borçlara tahsis edilmiş âyet sayısı keza 70'tir.

Cinâyâta müteallık âyetler 30, kaza, şehadet ve bunlara müteallık âyetler ise 20 kadardır.

Bu kısımlardan her biri hakkında sayısız hadîs vârid olmuştur. Bu hâdislerden bazısı, Kur'ânın mücmel hükümlerini beyan, bazısı ise sükût geçilenleri şerh eder. Bazı cüz'î ahkâm, muhtelif teşrî usûlü ile ikmal edilmiştir. Bu bakımdan Hazreti Peygamber devri, müslümanların ihtiyaçlarını karşılayacak noksansız bir teşrî bırakmıştır.

2. SAHABE DEVRİ

Bu devir, Hazreti Peygamberin Hicrî 11 inci senede vefatı ile başlar ve birinci Hicrî asrın sonlarında nihayet bulur. Bu devre alelıtlak sahabe devri denilmiştir; çünkü bu devirde teşrî'î kuvvet, Hazreti Peygamberin ileri gelen ashabının elindedir -ki bunlardan bazıları birinci asrın sonuna kadar yaşamışlardır. Meselâ Enes İbn Mâlik'in vefat tarihi 93 H. dir.

Bu devir, teşrî'î tefsir ve hakkında nass bulunmayan hâdiseler için istinbat kapısının açılış devridir. Bu devirde sahabe ileri gelenlerinden Kur'ân ve Sunnette mevcut ahkâm nasslarının tefsiri ile ilgili bir çok görüş sâdır olmuştur; bu görüşler, nassların tefsir ve tebyîni için teşrî'î bir merci sayılır. Keza yine bu sahabeden sâdır olan ve haklarında nass bulunmayan çeşitli hâdiselere müteallık ahkâmı ihtiva eden fetvalar da ictihad ve istinbatın asılları olarak kabul edilir.

Teşrî'î Kuvvet:

Hazreti Peygamber devri olarak yukarıda izah olunan birinci teşrî'î devir, müslümanlara, Kur'ân ve Sunnet ahkâmını şâmil nasslardan müteşekkil bir kanun bırakmıştır. Ancak, bu kanunun maddelerine müracaat etmek ve ahkâmın delâlet ettiği şeyleri anlamak hususunda bütün müslümanlar ehil değildi. Aralarında, nassları anlamayan, yahut bunları kendilerine anlatabilecek bir vasıtaya ihtiyaç gösteren avam tabakası vardı. Diğer taraftan, bu kanun maddeleri, her bir müslümanın elinde bulunabilecek şekilde neşredilememişti. Kur'ân nassları, ilk devirde hususî sahifelerde tedvîn edilmiş olarak Hazreti Peygamberin ve bazı sahabenin evlerinde mahfuz bulunuyordu. Sunnet ise hiç tedvîn edilmemişti.

Bir başka cihetten, kanun maddeleri, teşrî ânında vukubulan hâdiseler hakkında ahkâm getirmiş, fakat farazi hâdiselerle vukuu muhtemel hâdiseler hakkında ahkâm vazetmemişti. Halbuki müslümanlar

için, Hazreti Peygamber zamanında olmayan ihtiyaçlar zuhur ediyor, yeni yeni hâdiseler vukubuluyordu; fakat ilk devirden gelen nasslar arasında, bu zuhurat ve vukuatın hükmüne delâlet edecek bir şey bulunmuyordu.

İşte bu üç sebebe binâen, âlim sahabîler ve ileri gelenleri, teşrî'in, yani yeni kanunlar yapma işinin üzerlerine vâcip olduğunu ve hemen harekete geçmek gerektiğini anlamakta gecikmediler. Bu iş, önce Kur'ân ve Sunnette vârid olan ahkâm nasslarından açıklanmağa ve tefsir edilmeğe muhtaç olanlarını müslümanlara açıklamak ve tefsir etmek, sonra Kur'ân âyetlerinden ve Hazreti Peygamberin hâdislerinden hıfzettiklerini müslümanlar arasında yaymak, ve nihayet yeni yeni zuhur eden ve haklarında nass bulunmayan hâdiselerle ilgili fetvalar vermekti.

Âlim sahabîler, nassların beyanı, neşri ve hakkında nass bulunmayan meseleler hakkında fetva verme gibi, üzerlerine vâcib gördükleri bu teşrî işini yürütmüşlerdir. Bu bakımdan bunlar, sahabe devrinde teşrî'î kuvveti ellerinde bulunduran ve müslümanların kendilerine müracaatları hususunda Hazreti Peygamberin halefleri olan kimselerdir. Teşrî hakkını, halîfelerin tayini veya müslümanların seçmesiyle, değil, temayüz ettikleri şahsiyetleriyle kazanmışlardır. Bunların Hazreti Peygamberle sohbetleri uzun olmuş, Kur'ân ve Sunneti hıfz, âyetlerin nüzûl ve hadîslerin vürûd sebeplerini müşahade etmişlerdi. Bir çokları, Hazreti Peygamberin ictihadında onun müşaviri idiler.

Bu meziyetleri dolayısiyle Kur'ân ve Sunnet nasslarının açıklanmasında, hakkında nass bulunmayan meselelerle ilgili ictihadlarında ehil idiler. Müslümanların kendilerine müracaatlarında ve kendilerinden sâdır olan beyan veya fetvalarında güvenilmeye lâyık idiler.

Medîne'de, fetva veren bu sahabîlerin en meşhurları ilk dört halîfe (Ebû Bekr, Ömer, Osman, Ali) ile Zeyd İbn Sabit, Ubeyy İbn Kâ'b, Abdullah İbn Ömer, Aişe; Mekke'de Abdullah İbn Abbâs, Kûfe'de Ali İbn Ebî Tâlib, Abdullah İbn Mes'ûd; Basra'da Enes İbn Mâlik, Ebû Mûsa'l-Eş'arî; Şam'da Mu'az İbn Cebel, Ubeyde İbnu's-Sâmit; Mısır'da Abdullah İbn Amr İbni'l-Âs ve fetva vermekle bilinen diğer bazı sahabîlerdir. Bunların sayılarının kadın ve erkek olmak üzere 130 a bâliğ olduğu bilinirse de en meşhurları yukarıda zikrolunan sahabîlerdir.

Bu müftî sahabîlerin çoğu, ilk zamanlar Medîne'de yaşıyorlardı. İslâmî fetihlerin genişlemesinden sonra muhtelif ülkelere dağıldılar. Bu sebeple, sahabe devrinin ilk zamanlarında teşrî, cemaatın ictihadı

ile oluyordu; fakat sahabîlerin dağılmasından sonra ferdî ictihad başladı.

Sahabe Devrinde Teşrî'în Kaynakları:

Sahabe devrinde teşrîin başlıca üç kaynağı vardı. 1. Kur'ân, 2. Sunnet, 3. Sahabe ictihadı. Her hangi bir hâdise zuhur ettiği, veya bir ihtilâf vukubulduğu zaman, sahabeden fetva ehli olanlar Kur'ânı Kerîme bakıyorlardı. Eğer vukuatın hükmüne delâlet eden bir nass bulunursa onunla hükmediyorlar, bulamazlarsa, ona delâlet edecek nassı Sunnette arıyorlardı. Yine bulamazlarsa, hükmü tesbit etmek için hakkında nass vârid olmuş başka bir meseleye kıyasla, yahut teşrî ruhunun ve halkın masalihinin iktiza ettiği şeyle ictihadda bulunuyorlardı.

İctihadlarında, Kur'ân ve Sunnete müracaat hususundaki huccetleri, birçok âyette vâridolan Allah'a ve Rasûle taatla, nizalarda Allah ve Rasûle müracaatla, ve Allah ve Rasûlün hükümlerini teslim ile ilgili emirlerdi.

İctihada müracaat hususundaki huccetleri ise, Hazreti Peygamberin, kendisine teşrî ile ilgili bir vahy-i ilâhî gelmediği zaman ictihada müracaat etmesi ve sahabenin bunu bizzat müşahedeleridir. Keza Hazreti Peygamberin Sunnetinden vârid olan bazı haberler de ictihad için açık bir delil teşkil ediyordu. Hazreti Peygamber, Mu'âz İbn Cebel'i Yemen'e gönderdiği zaman ona şöyle sormuştu: "Ne ile hüküm vereceksin?". "Allah'ın Kitabı ile". "Onda bulamazsan?" "Rasulu'llahın Sunneti ile". "Onda da bulamazsan?" "İctihadımla". Hazreti Peygamber Mu'az İbn Cebel'in bu cevabından memnun olmuş ve Allah'a hamdetmiştir.

Sahabe, Kur'ân ve Sunnet nasslarında, bazı ahkâmın talîlinden, ahkâm teşrî'inin halkın masalihini gerçekleştirmek gayesine matuf bulunduğunu ve maslahat icabettikçe onun tahkiki için ahkâm vazetmenin müslümanlar üzerine vâcib olduğunu anlıyorlardı; bu anlayış da, ictihad için kesin bir delil teşkil ediyordu.

Bu deliller dolayısiyle, müftî sahabîler, zikrettiğimiz bu üç kaynağa, tertip üzere (önce Kur'âna, sonra Sunnete, sonra da ictihada) müracaat hususunda ittifak etmişlerdir.

Teşrî'î Kaynakların Tedvîni Meselesi:

Sahabe devrinde, Kur'ânı Kerîmden ahkâm âyetlerinin teşkil ettiği ilk teşrî'î kaynağa vakî olan bir himmet, İslâm Hukukunda büyük

tesir icra eden bir keyfiyet olmuştur. Bu himmet, Kur'ânı Kerîmin tedvîni zımnında ahkâm âyetlerinin de tedvîni ve resmî elden kanunî bir yolla bütün müslümanlara neşredilmesidir. Bu suretledir ki İslâm ülkesinin hangi bucağında olursa olsun, her müslümanın hiç bir ihtilâfa yol açmadan bu âyetleri hıfzetmesi ve nasslarını öğrenmesi kolaylaşmıştır.

Gerçi Hazreti Peygamber, hayatında kendisine Kur'ândan vahyedilen âyetleri yazıp toplamaları için bazı kâtipler istihdam etmişti. Kendisine bir âyet nâzil olduğu zaman, bunu müslümanlara okuyor, vahiy kâtiplerinden hazır olanlar ve sahabeden kendisi için yazmak arzusunda bulunanlar her nâzil olan âyeti yazıyorlar, bazı sahabe de, ya âeyetlerin hepsini, yahutta bir kısmını hıfzediyorlardı. Ancak Hazreti Peygamberin hayatında sürdürülen bu tedvîn veya yazma işi, bazan yapraklar üzerinde, bazan ince beyaz taşlar üzerinde, bazan da hurma ağacından soyulmuş kabuklar üzerinde oluyordu. Yazılan bu âyetler, onları yazan vahiy kâtiplerinin, diğer sahabîlerin yanlarında ve Hazreti Peygamberin evinde kalıyordu. Bu devirde bunlar bir mecmua halinde biraraya getirilmemişti.

Ebû Bekr es-Sıddîk'ın hilâfeti zamanında ridde harplerinin zuhuru ve bir çok sahabenin bu harplerde vefat etmeleri, idarecilerde, bu sahabîlerden her hangi birinin yanında bulunan Kur'ân sahîfelerinin zâyi olması endişesini doğurdu. Bu endişe ile, Ebû Bekr'e ayrı ayrı sahifelerde tedvin edilmiş olan Kur'ân âyetlerinin biraraya getirilmesi tavsiyesinde bulundular. Bu suretle dağınık olan Kur'ân âyetleri bir mecmua haline gelmiş olacaktı. Ebû Bekr, en meşhur vahiy kâtiplerinden ve Kur'ânı en iyi hıfzedenlerden Zeyd İbn Sâbit'i bu işe memur etti. Zeyd, bu dağınık müdevvenatı vahiy kâtiplerinden ve kendileri için yazmış olan sahabîlerden aynı âyetleri mukabele ederek toplamağa, topladıklarını sahabenin hafızasında bulunanlarla yeniden mukabele etmeğe başladı. Bu suretle, müretteb ve mazbut bir şekilde meydana gelen mecmua, vefatına kadar Ebû Bekr'in yanında kaldı; sonra Ömer İbnu'l-Hattab'a, ondan da kızı ummu'l-mu'minîn Hafsa'ya intikal etti.

20 nci Hicrî senede Halîfe Osman İbn Affân, bu mecmuayı Ummu'l-mu'minîn Hafsa'dan almış ve Zeyd İbn Sâbit'le bazı sahabeyi görevlendirerek muhtelif şehirlerdeki müslümanlara göndermek ve her müslümanın Kur'ânı Kerîme müracaatını kolaylaştırmak, lehçe farkları sebebiyle ihtilâfa düşmelerini önlemek için bu mecmuanın başka nüshalarının da yazılarak çoğaltılmasını istemiştir. Zeyd İbn Sâbit ve diğer kâtipler mecmuadan altı nüsha yazmışlardır. Osman, nüs-

halardan birini yanında bırakmış, diğerlerini büyük mescidlere konulmak üzere Medine, Mekke, Kûfe, Basra ve Şam'a göndermiştir. Bu suretle nüshalar, müslümanların kolayca hıfzedebilecekleri, tebdil ve tağyîre uğratmadan nakledebilecekleri bir merci olmuştur. Yine bu tedvin sayesinde, teşrî yönünden ahkâm âyetlerinin yazılı ve şifahî olarak nakli tevatür derecesine ulaşmış ve kat'iyyet kesbetmiştir.

İkinci teşrî'î kaynak olan ve Sunnetle gelmiş bulunan ahkâm nasslarına gelince, diğer bütün Sunnet gibi bunlar da sahabe devrinde tedvin edilmemiştir. Her ne kadar ikinci Halîfe Ömer İbnu'l-Hattâb, bidayette Sunnetin tedvinini düşünmüşse de, sahabe ile yaptığı müşavereden sonra, tedvin edilmesi halinde Kur'ân ile karışmasından korkarak düşüncesini gerçekleştirmekten vazgeçmiştir. Bu suretle, Abdullah İbn Amr İbni'l-Âs'ın *Sâdıka* ismini verdiği ve bizzat Hazreti Peygamberden işitmiş olduğu hadîsleri topladığı sahîfe müstesnâ, birinci asır, Sunnet tedvin edilmeden geçip gitmiştir.

Her ne kadar sahabe, bu devirde Sunneti tedvin etmemişse de, rivayetindeki güveni sağlıyacak ve râvilerini araştırmaya tâbi tutacak lüzumlu bazı ihtiyat tedbirleri almaktan da geri kalmamıştır. Meselâ Ebû Bekr, bir şâhidin teyidi olmadıkça her hangi bir râviden hadîs almıyordu. Ömer, râviden, rivayet ettiği hadîs için kesin bir delil istiyor; Ali ise, yemin talebediyordu. Ne var ki bu tedbirler, Sunnetten beklenen gayenin tahakkukunu gerçekleştirmiyor, tedvin makamına kâim olmuyordu.

İslâm'ın fecrinde Sunnetin tedvin edilmemiş olmasından iki büyük netice ortaya çıkmıştır. Birisi, müslüman âlimlerin, hadîs râvilerini ve güven derecelerini araştırmak hususunda büyük gayret sarfetmek zorunda kalmalarıdır. Bunun neticesi olarak hadîsler, râvileri itibariyle iki kısma ayrılmış, bir kısmına vürûdu kat'î olan hadîsler, diğer bir kısmına da vürûdu zannî olan hadîsler denilmiştir. Vürûdu zannî olan hadîsler de, sahîh, hasen ve zayıf olmak üzere üçe ayrılmıştır. Bu suretle hadîste rivayet ilmi doğmuş ve bu konuda bir çok kitap telif edilmiştir.

Sunnetin tedvin edilmemiş olmasının ortaya çıkardığı diğer netice ise, müslümanların, Kur'ân üzerinde birleştikleri gibi, Sunneti ihtiva eden belirli bir mecmua üzerinde ittifak etmemiş olmalarıdır. Bu da, Sunnetin bir huccet ve teşrî'î bir kaynak olup olmayacağı hususunda ihtilâfa yol açan kasden veya hataen tahrif, ziyade ve noksanlık ihtimallerini kuvvetlendirmiştir.

Teşrîin üçüncü kaynağına, yani bazı müftî sahabîlerin ictihadlarına gelince, bu devirde, bunlardan da hiç bir şey tedvin edilmiş değildir. Onların, kendi fetvaları hakkındaki takdirleri şu merkezdedir ki bunlar, ferdî görüşlerden ibarettir. Eğer bu görüşler isabetli ise Allah'tandır; hatalı ise kendilerindendir. Bu sebeple hiç biri, fetvası ile bir diğerini, veya her hangi bir müslümanı ilzam etmemiştir. Çok defa Ömer, Ebû Bekr'e, Zeyd İbn Sâbit, Abdullah İbn Abbas'a fetvalarıyle muhalefet etmişlerdir. Sahabenin, ahkâmı üzerinde ihtilâf ettikleri hâdiseler pek çoktur. Kullandıkları deliller, tetkik ve araştırmada sâhip oldukları hürriyetin derecesine ve masalihin celbi ile mefsedetin def'i hususunda sarfettikleri gayrete delâlet eder.

Sahabe Devrinde Teşrî'î Yol:

Sahabe devrinde teşrî'î kuvveti elinde bulunduranların bu konuda takip ettikleri yol, teşrî'î kaynaklara göre düzenleniyordu. Kur'ân ve Sunnette, âniden zuhur eden bir hâdisenin hükmüne delâlet eden bir nass bulurlarsa, bu nass üzerinde duruyorlar ve onun bu hâdiseye tam ve sahih bir tatbikini sağlayabilmek için teşrî'î gayretlerini, bu nassın anlaşılması ve ondan kasdedilen manânın bilinmesi üzerinde teksif ediyorlardı. Teşrî'î kuvvetleri bunun dışına çıkmıyordu. Eğer Kur'ân ve Sunnette o hâdisenin hükmüne delâlet edecek bir nass bulamazlarsa, hüküm istinbatı için içtihada gidiyorlardı. Bu ictihadlarında, Hazreti Peygamberle olan sohbetleri, onun teşrî ve ictihadını müşahedeleri ve teşrî'in esrar ve prensiplerine vukufları sayesinde kazandıkları melekeye istinad ediyorlardı. Bazan, hakkında nass bulamadıkları hâdiseyi, hakkında nass bulunan diğer bir hâdiseye kıyas ediyorlar; bazan, mefsedetin def'inin, yahut maslahatın iktiza ettiği şeyi vazediyorlar ve bunda hiç bir kayda tâbi olmuyorlardı. Bu suretle, hakkında nass bulunmayan meselelerdeki ictihadları, halkın ihtiyaç ve masalihini karşılamak yönünden çok daha geniş bir saha kazanmış oluyordu. Nitekim İslâm'a değişik ırklara mensup bir çok milletler ve ülkeler girmiş, fakat bu ictihad hürriyeti, her türlü muamelelerinde ve her türlü ihtiyaçlarının karşılanmasında teşrîe ve kanun yapma işine kefil olmuştur.

Sahabe, ilk zamanlarda, yani Ebû Bekr'in hilâfetinde ve Ömer'in hilâfetinin ilk devirlerinde, hakkında nass bulunmayan meselelerdeki teşrî'î salâhiyetlerini, sahabe ileri gelenlerinden müteşekkil bir cemiyete bırakmıştı. Bu sebeple onlardan sâdır olan bir hüküm bu cemaatin hükmü sayılıyordu.

Bağavî'nin *Mesâbîhu's-Sunne* adlı kitabında rivayet ettiği bir haber buna delâlet eder. Bağavî der ki: "Ebû Bekr, kendisine her hangi bir ihtilâf arzolunduğunda Kitâbu'llaha bakar, hasımlar arasında hüküm verecek bir nass bulursa onunla, bulamazsa, hakkında Hazreti Peygamberin Sunnetinden bildiği nassla hükmederdi. Sunnette de böyle bir nass olduğunu hatırlayamazsa, müslümanlara sorar ve şöyle derdi: "Bana şöyle bir mesele geldi; Hazreti Peygamberin buna benzer bir mesele hakkında hüküm verdiğini biliyor musunuz?" Sahabe, Ebû Bekr'in etrafında toplanır, her biri, Hazreti Peygamberin bu mesele ile ilgili hükmünü zikrederdi. Bunun üzerine Ebû Bekr: "Peygamberimizden bunu bize hıfzeden bir kimse bulundurduğu için Allah'a hamdolsun" diyerek dua ederdi. Eğer Hazreti Peygamberden böyle bir hüküm hatırlayan kimse çıkmazsa, sahabe ileri gelenlerini toplar ve onların ittifak ettikleri görüş üzerine hükmederdi".

"Ömer İbu'l-Hattâb da böyle yapardı. Kur'ân ve Sunnette her hangi bir hüküm bulamazsa, Ebû Bekr'in bu mesele ile ilgili bir hükmü bulunup bulunmadığına bakardı. Eğer Ebû Bekr'in bir şeyle hüküm verdiğini görürse, o da onunla hüküm verirdi. Bulamazsa, sahabe ileri gelenlerini toplar ve ittifak ettikleri görüşe göre hüküm verirdi".

Bu gibi ictimalarda görüş ayrılıkları nadiren olurdu. Çünkü toplantıya iştirak eden teşrîe vâkıf sahabe ileri gelenlerinden her biri, diğerlerine, çeşitli yönlerden görüşünü, istinad ettiği hakka ve savaba yöneltici delillerini açıklardı. Haklarında "sahabenin bunun üzerinde icma'ı vardır" denilen ahkâmın çoğu, sahabe devrinin bu bölümünde vazolunmuştur.

Ancak, Allah Ta'âlâ bir çok ülkenin fethini müslümanlara müyesser kıldıktan ve sahabe ileri gelenlerinin yeni fethedilen bu ülkelere dağılmasından sonra, Medîne'de bulunan halîfenin, hakkında nass bulunmayan bir hâdise zuhur ettikçe, Kûfe'de, Basra'da, Şam, Mısır ve diğer beldelerdeki sahabe ileri gelenlerini toplaması ve onların hâdise ile ilgili fikirlerini alması kolay değildi. Bu sebeple teşrî salâhiyetine sâhip sahabîler, teşrî'î görevlerini, ya ferden, yahutta daha fazla sahabenin bulunduğu yerlerde cemaat halinde yapmağa devam ettiler. Bu suretle, müslüman ülkelerin her birinden, orada bulunan sahabî sayısı nisbetinde, hakkında nass bulunmayan meselelerle veya nassların tefsir ve tebyîni ile ilgili fetvalar sâdır olmağa başladı. Bunun neticesi olarak da, sahabe arasında, sâdır olan bu ahkâm ile ilgili bir çok ihtilâf zuhur etti. Bu ihtilâfların muhtelif sebepleri vardı:

1. Kur'ân ve Sunnet ahkâmına ait nassların çoğu, murad edilen manâya delâlet yönünden kat'î değil zannî idi. Nassın bir manâya gelme ihtimali olduğu gibi, bir başka manâya gelme ihtimali de vardı. Bunun sebebi, çok defa bir nassda lugat yönünden müşterek yazılışlı iki veya daha fazla manâya gelen lâfızların bulunması idi. Bazan tahsis ihtimali olan fakat âmmı ifade eden, bazan takyîd ihtimali olan fakat mutlak ifade eden bir lâfız bulunuyordu. Her kanun vâzı'ı sahabî, bunları kendi nazarında müreccah olan karîneler yardımıyle ve kendi zâviyesinden değerlendiriyor, veya manâlandırıyordu. Sahabenin, bir nassı anlayışlarındaki ihtilâfları dolayısiyle, cüz'î meselelerde zuhur eden ihtilâfları cidden çoktur.

2. Sunnet bu devirde henüz tedvîn edilmemiş olduğu için, belirli bir sunnet mecmuası üzerinde ittifak sağlanmamış, müştereken müracaatı temin edebilecek şekilde müslümanlar arasında neşredilmemişti. Bununla beraber, rivayet yolu ile ve hâfıza yardımı ile naklediliyordu. Bu sebeple, Mısır'daki müftinin bildiği bir Sunneti, Dımaşk'taki müftî bilmiyordu. Yine bu sebeple, bir Sunneti bilmeyen bir müftinin, onu başkasından öğrendikten sonra fetvasından rücû etmesi çok görülen olaylardandı.

3. Sahabenin yaşadığı çevreler birbirinden farklı olduğu gibi, teşrîe konu olan masalih ve ihtiyaçları da değişik idi. Meselâ Medînede Abdullah İbn Ömer'e târi olan bir hâdise, Şam'da Mu'âviye'ye, veya Kûfe'de Abdullah İbn Mes'ûd'a târi olmuyordu. Çevrelerin çeşitli yönlerden birbirinden farklı olması dolayısiyle masalihin ve ahkâm teşrîine götüren âmillerin takdiri hususunda da görüş ayrılıkları oluyordu.

Zikrettiğimiz bu üç sebep dolayısiyle sahabeden aynı vak'a ile ilgili muhtelif fetvalar çıkmıştır. Ancak her birinin de fetva verdiği mesele hakkında delilleri vardı.

Sahabîlerin, teşrî'de takip ettikleri yol tam manâsıyle İslâmî bir yoldu: Yalnız ihtiyacın gerektirdiği şeylerde teşrîe gitmek, teşrî ile hâdiselere sebkat etmemek, masalih ile bir yürümek, teşrîde kolaylık ve hafifliğe riayet etmek başlıca esasları teşkil ediyordu.

Sahabe Devrinin Bıraktığı Teşrî'î Eserler:

Sahabe devrinin bıraktığı teşrî'î eserler üçtür:

1. Kur'ân ve Sunnete ait ahkâm nasslarının kanunî şerhi. Sahabe müctehidleri, zuhur eden hâdiselere tatbik etmek için nassları tetkik ettikçe bu nassların anlaşılması ve murad olunan manâları hakkında

görüş sâhibi oluyorlardı. Bu görüşlerin değerlendirilmesinde ise, önceden iktisab etmiş oldukları dil ve teşrîe ait melekeleriyle üzerinde durdukları teşrî'î hükme, Kur'ânın nüzûl ve Sunnetin vürûd sebeplerine istinad ediyorlardı. İşte bu görüşlerin mecmûundan, ahkâm nassları için, onların tefsiri, mücmel olanlarının beyanı ve tatbik yönleri hakkında en güvenilir merci sayılan kanunî bir şerh vücut buldu. Bu husus, İbn Abbâs'a nisbet olunan tefsir ile, İbn Cerîr et-Tabarî'nin tefsiri gibi rivayete dayanan tefsir kitaplarında açıkça görülür.

2. Hakkında nass bulunmayan meseleler hakkında sahabeden sâdır olan fetvalar. Sahabe müctehidleri, Kur'ân ve Sunnette, vukubulan hâdiselerin hükmüne delâlet edecek bir hüküm bulamadıkları zaman, her hangi bir yolla hüküm istinbat etmek için ictihadda bulunmuşlar ve bu istinbatla muhtelif ülkelerde muhtelif hâdiseler hakkında bir çok hüküm vazetmişlerdi. Devirlerinin ilk zamanlarında onlardan sâdır olan fetvalar, daha sonraki fatvalarından farklı bir mahiyet arzediyordu. Çünkü evvelkiler, çok kere cemaatin ictihadından sâdır olduğu halde, sonrakiler ferdlerin ictihadından sâdır olmuştu.

Sunnetin tedvini ile meşgul olan bazı hadîsçiler, muhtelif ahkâm bâbları içerisinde, Sunnetle birlikte sahabe fetvalarını da tedvin ettiler. Üçüncü teşrî'î devre geldiğimiz zaman da açıklanacağı gibi, bu fetvalarla ihticac, imamların ihtilâf konularından biri olmuştur. İmamlardan bazıları bu fetvalar dışına çıkmamış, bazıları ise, onlara muhalefet etmişlerdir.

3. Bu devirde, hilâfet ve halîfe işinde siyasî hızbî bölünmeler başlamış, sonra da teşrîde tehlikeli tesirler icra edecek dinî bir şekle inkılâb etmiştir. Bu bölünme, Osman İbn Affan'ın katli üzerine ortaya çıkmış, halk Alî İbn Ebî Tâlib'e bey'at etmişken, Mu'âviye İbn Ebî Sufyân buna muhalif kalmış, iki fırka arasında başlayan harp, nihayet iki hakemin tahkîmi ile son bulmuştur. Müslümanlar arasındaki bu bölünme, üç fırkanın zuhuruna yol açmıştır: Havaric, şî'a ve ekseriyeti teşkil eden ehl-i sunnet.

Havaric: Osman İbn Affân'ı hilâfetindeki siyasetinden dolayı ayıblayan ve ondan hoşlanmayan bir gurup müslümandır. Bunlar, tahkîmi kabul ettiği için Alî'den, hilâfeti zorla ele geçirdiği için de Muâviye'den aynı derecede hoşlanmamışlar ve hepsine karşı çıkmışlardır. Görüşlerinin esası, halîfenin müslümanlar tarafından hür bir seçimle ve ister Kureşî ister gayr-i Kureşî, ister Habeşî köle olsun, hilâfete lâyık kimseler arasından seçilmesi lâzımdır. Halîfeye itaat, ancak Kur'ân ve Sunnet hududları içinde kaldığı müddetçe vâcibtir. Eğer bu

hududları tecavüz ederse ona ısyan vâcib olur. Harîcîler, bu görüşlerinin teyidi ve muhasımlarından intikam alınması bâbında bütün şiddet vâsıtalarını kullanarak harekete geçmişlerdir.

Şî'a: Alî İbn Ebî Tâlib'i ve zürriyyetini seven ve bu sevgide ifrata giden müslümanlardan bir cemaattir. Görüşleri, Alî ve zürriyyetinin, hilâfete başkalarından daha lâyık olmaları esasına dayanır. Çünkü Alî, Hazreti Peygamberin kendisinden sonra hilâfeti vasıyyet ettiği yegâne vasıy idi. Şi'a, sonraları, hilâfetin tevarüsü yönünden Keysaniyye, Zeydiyye, İsmâiliyye ve Caferiyye denilen fırkalara bölünmüştür. Bu fırkalardan her biri, hilâfetin, Alî'nin zürriyyetinden bir kola ait olduğunu iddia etmiştir.

Ehl-i Sunnet: Müslümanların ekseriyetini teşkil eden bu cemaat, ne havaricin ve ne de şî'anın yolunda gitmiştir. Hilâfetin bir kimseye vasiyyet edildiği görüşünde de değillerdir. Ehl-i Sunnete göre halîfe eğer bulunursa Kureyş'ten seçilir. Halîfeler ve diğer sahabîler arasında fazilet üstünlüğü iddiasında bulunmazlar. Aralarında meydana gelen ihtilâf ve husumetleri, siyasî meselelerde ortaya çıkmış ictihad eseri olarak tevil ederler; bunların da küfür ve imanla hiç bir ilgisi yoktur.

Bu üç fırka arasındaki siyasî bölünmenin teşrî'î faaliyet üzerindeki tesiri çok büyük olmuştur. Çünkü Havaric Osman, Alî ve Mu'âviye ile bunlardan her hangi birine yardım eden sahabîler tarafından rivayet edilmiş hâdislerle vârid olan ahkâmı kabul etmemişlerdir. Bu sahabîlerin bütün hadîslerini, görüşlerini ve fetvalarını reddetmişler, kendi ulemalarının görüş ve fetvalarını almışlardır. Bu sebeple havaricin kendilerine has "fıkıh" ları vücut bulmuştur.

Şî'a da havaric gibi, ekserî sahabenin Hazreti Peygamberden rivayet ettikleri hadîsleri reddetmişler, görüş ve fetvalarına itimad göstermemişlerdir. Her gurubun itimad ettiği hadîs ve fetvalar, âl-i beytten gelen kendi imamlarının rivayet ettikleri hadîslerle yine onlardan sâdır olan fetvalardır. Bu sebeple şî'anın da kendilerine has "fıkıh" ları ortaya çıkmıştır. Bugün şî'aya ait matbu bir çok fıkıh kitabı vardır.

Müslümanların ekseriyetine, yani ehl-i sunnete gelince, bunlar, sahabe arasında hiç bir tefrik yapmaksızın âdil ve sika olan râviler tarafından rivayet edilmiş bütün sahih hadîsleri kabul ve onlarla ihticac etmişlerdir. Keza, ileride de açıklanacağı üzere, sahabenin bütün fetva ve görüşlerini almışlardır. Bu sebeple ehl-i sunnet ahkâmı, veraset, vasıyyet, bazı evlenme akıdleri ve diğer meselelerde havaric ve şî'a ahkâmı ile uyuşmamaktadır.

Burada, sahabeden bazı teşrî ileri gelenlerinin şahsiyetleri ile ilgili bir nebze malumat verilecektir. Bunlar, Medîne'den Zeyd İbn Sâbit, Mekke'den Abdullah İbn Abbâs, Irak'tan Abdullah İbn Mes'ûd, Mısır'dan Abdullah İbn Amr İbni'l-Âs'tır.

Zeyd İbn Sâbit

Zeyd İbn Sâbit İbni'd-Dahhâk en-Neccârî el-Ensârî, Hazreti Peygamber Medine'ye geldiği zaman henüz 11 yaşlarında idi. O sıralarda Kur'ânı Kerîmden nâzil olmuş bulunan 16 sûreyi de hıfzetmişti. Hendek ve daha sonraki gazvelere iştirak etmiş; Tebuk'te Umâre İbn Hazm'in taşıdığı Benu'n-Naccâr sancağı, Hazreti Peygamber tarafından alınmış ve Zeyd İbn Sâbit'e verilmişti. Umâre bunun sebebini sorduğu zaman Hazreti Peygamber şu cevabı vermiştir: "Kur-ân mukaddemdir. Zeyd ise Kur'ânı Kerîmi senden daha çok bilmektedir".

Zeyd İbn Sâbit, Hazreti Peygamberin vahiy kâtipliğini yaptığı gibi, yabancı milletlere göndereceği mektupları da yazıyordu. Kendisinden gelen bir rivayette şöyle denilmektedir: "Hazreti Peygamber bana dedi ki: Ben başka kavimlere mektup yazıyorum. Fakat bunu kaleme alanların, benim söylemek istemediğim şeyleri ilâve edip söylediklerimi noksanlaştıracaklarından korkuyorum. Suryan dilini öğren. Bunun üzerine bu dili 17 günde öğrendim". Zeyd İbranîceyi de 15 günde öğrenmişti.

Ebû Bekr ve Ömer'in hilâfetlerinde onların da kâtipliğini yapmış, Osmân devrinde ise Baytu'l-mâle nezaret etmiştir. Ömer olsun Osman olsun, hacc için Mekke'ye gittiklerinde, Medine'de Zeyd'i istihlâf ederlerdi. Ebû Bekr ve Ömer'in işaretleri üzerine Kur'ânı cemeden sahabî Zeyd İbn Sâbit olmuştur. Ebû Bekr onun hakkında şöyle derdi' "Sen sika (güvenilir) bir gençsin; seni itham etmem.

Zeyd İbn Sâbit Medine'de kaza, fetva, kıraat ve feraiz meselelerinde bir önderdi. Hazreti Peygamber ashabına daima onu tavsiye ederdi. Onlara "size Zeyd'i farz kılıyorum" dediği sahih rivayetler arasında yer alır. Şa'bî'ye göre Zeyd, iki şeyde halka galebe çalmıştır: Feraiz ve Kur'ân. İbn Abbâs ise Zeyd hakkında şöyle demiştir: "Hazreti Muhammed (A. S.) in ashabından olanlar bilirler ki, Zeyd İbn Sâbit ilimde rüsûh bulan kimselerdendir".

Netice itibariyle Zeyd, İslâmî ilimlerde geniş bir ıttılâ ve kuvvetli bir anlayışa sâhipti. Ahkâm istinbatında üstün bir kudret, hakkında nass bulunmayan meselelerde sahih görüş sâhibi idi. Nitekim Suley-

man İbn Yesâr onun hakkında şöyle demiştir: "Ne Ömer ve ne de Osman, kaza, feraiz ve fetva meselelerinde hiç kimseyi Zeyd İbn Sâbit'e takdîm etmemişlerdir".

Zeyd İbn Sâbit'in, Hazreti Peygamberden 92 hadîsi rivayet edilmiştir. Bunlardan beşi üzerinde Şeyhân (Buharî ve Muslim) ittifak etmişlerdir. Buhârî beşi ile, Muslim ise biri ile infirat etmiştir.

Zeyd İbn Sâbit Hicretin 51 nci senesinde vefat etmiştir. Allah ondan razı olsun.

Abdullah İbn Abbâs

Hazreti Peygamberin amcası oğlu Andullah İbn Abbâs İbn Abdi'l-Muttalip el-Hâşimî, ilminin çokluğu dolayısiyle kendisine âlim manâsında "hıbr" ve deniz manâsında "bahr" denilmiştir. Hicretten üç sene önce dünyaya gelmiştir. Hazreti Peygambere getirildiğinde onu göğsüne bastırarak dua etmiş ve "Allahım, onu dinde fakîh kıl ve ona tevili öğret"; bir rivayette de "ona hikmeti öğret" demiştir. Bu dua neticesidir ki, fetva ve tefsir ilminde riyaseti elinde tutmuştur. İbn Abbâs, sahabenin en çok fetva vereni idi. Bu sebeple, "Abadile" ismiyle şöhret kazanan dört Abdullah'tan ve en çok hadîs rivayet eden (muksirûn) altı sahabîden biri idi. Kendisinden 1660 hadîs rivayet edilmiştir. Bu hadîslerden 96 sı muttefekun aleyh'tir. Buhârî 120, Muslim ise 49 hadîsle infirad etmiştir.

Merviyyatının çoğu büyük sahabîlerdendir; çünkü Hazreti Peygamber vefat ettiği zaman İbn Abbâs henüz 13 yaşında idi. Sahabe tarafından hadîs ve ilim olarak toplanmış ne varsa onları öğrenmek için büyük gayret sarfetmiştir. Bu konuda kendisi şöyle demektedir: "Hazreti Peygamberin bütün hadîslerini Ensarda buldum. Bir adama geliyor ve onu uyur görüyordum; uyandırılmasını isteseydim uyandırılırdı. Fakat kapısında, rüzgârın yüzüme fırlattığı kum altında, o uyanıncaya kadar oturuyordum. Uyandıktan sonra soracağımı soruyor ve oradan ayrılıyordum".

İlminin vüs'ati, huccetinin kuvveti ve zihninin açıklığı dolayısiyle Ömer İbnu'l-Hattâb ona yakınlık gösterir, yaşının küçük olmasına rağmen onu tazim eder, iltifatını ondan esirgemezdi. Bir defasında Abdurrahman İbn Avf Ömer'e "bizim oğullarımız da onun gibidir" demişti de, Ömer ona: "O bildiğin cihetten üstündür" diye cevap vermişti. Ömer bu sözü ile, İbn Abbâs'ın ilim yönünden üstünlüğüne işaret etmek istemişti.

İbn Abbâs'ın edeb yönünden de ayrı bir mevkii vardı. Bir gün Ömer İbnu'l-Hattâb, diğer sahabîlerle birlikte ona da bir şey sormuştu. İbn Abbâs "onlar söylemeden ben söylemem" cevabını vermişti. Ömer'e göre İbn Abbâs, gençlerin en güzeli, ahlâk bakımından en üstünü ve Allah'ın Kitabını en iyi anlayanı idi. Buhari "Nasr" sûresinin tefsirinde İbn Abbâs'dan şöyle bir haber rivayet etmiştir: Bir gün Ömer, Bedr gazvesine iştirak etmiş olan sahabeyi ve bu arada beni de davet etmiş ve bize şöyle demişti: "Allah Ta'âlânın "izâ ca'e nasru'llahi" âyeti hakkında ne düşünüyorsunuz?" Bazıları "bizi muzaffer kıldığı ve bize fetih ihsan ettiği zaman Allah'a hamd ve istiğfar etmemizi emrediyor" demiş, bazıları da sükût etmişlerdi. Bunun üzerine bana döndü ve "sen de mi böyle düşünüyorsun?" dedi. Ben "hayır" dedim. "Bu âyet Hazreti Peygamberi yüceltiyor ve bunu ilân ediyor". Buna karşı Ömer "ben de senin söylediğin gibi biliyorum" diye cevap verdi. Bu hâdise, İbn Abbâs'ın anlayış ve düşünce kaabiliyetindeki kuvvet ve üstünlüğüne delâlet eder.

Netice itibariyle İbn Abbâs, ilim, fesahat, kemal ve zekâ vasıflarını en mükemmel bir şekilde kendisinde cemetmiş bir kimse idi. Çeşitli ilimlerde geniş ıttılâ sâhibi idi. Şiire, ensaba ve "eyyâmu'l-Arab" denilen ve Arabların harplerine ve kahramanlıklarına taallûk eden destanlarına vâkıftı. Kur'ânda vâridolan her şeyi, esbâb-ı nüzûlü, feraizi, mağazîyi biliyordu. Tevrat ve İncil gibi diğer kitaplara da yabancı değildi. İbn Mes'ûd onun hakkında şöyle derdi: "Evet, Kur-ânın tercumanı İbn Abbâs'tır". İbn Ömer: "İbn Abbâs, Muhammed (A. S.) in ashabı içinde, Muhammed (A. S.) e inzal olunanı en bilen kimse idi"; Atâ "İbn Abbâs'ın meclisinden daha kerîmini görmedim; fıkıh ashabı ondadır; Kur'ân ashabı ondadır; şiir ashabı ondadır. Hepsine de geniş bir vâdiden takdim ederdi", Ubeydullah İbn Abdillah İbn Utbe ise: "Hazreti Peygamberin hadîslerini, Ebû Bekr, Ömer ve Osman (R. A.) ın kazalarını İbn Abbâs'tan daha iyi bilen, ondan daha fakîh, Kur'ân tefsirini, arabcayı, şiiri ve feraizi ondan daha iyi anlayan bir kimse görmedim. Bir gün fıkıh için, bir gün tevil için, bir gün mağazî için, bir gün şiir için, bir gün "eyyamu'l-Arab" için oturur (ders verir) du. Hiç bir âlim görmedim ki, onun meclisine otursun da kalbi mutmain olmasın; ve birisi sual sorsun da onda ilim bulmasın" demişlerdir.

Hayatının çoğu ilim yolunda, öğrenmek ve öğretmekle geçmiştir. Alî'nin basra'da verdiği görev dışında, imaret ve siyasetle meşgul olmamıştır. Hicretin 68 senesinde 71 yaşında iken Taif'te vefat etmiştir.

Mekke ehlinin tefsir ve fıkıh ilmindeki mihveri İbn Abbâs idi. Allah ondan razı olsun.

Abdullah İbn Mes'ûd

Ebû Abdirrahman Abdullah İbn Mes'ûd İbn Gâfil el-Huzeli, bazan annesine nisbet edilir ve İbn Umm Abd de denilir. İslâm'a girişi çok eskidir. Kendisi bu konuda şöyle demiştir: "Beni altı kişinin altıncısı olarak görürsün. O zaman yeryüzünde bizden başka müslüman yoktu". İbn Mes'ûd, Kur'ânı Kerîmi ilk defa cehren okuyan ve Kureyş'e dinleten kimsedir. Önce Habeşistan'a, sonra da Medine'ye hicret etmiştir. Bedir, Uhud ve diğer bütün gazvelere iştirak etmiştir. Bedr'de Ebû Cehil'i öldüren odur. Hazreti Peygamberin Cennetle tebşîr ettiği kimselerdendir.

Hazreti Peygambere şiddetle bağlı idi ve kendisini onun hizmetine vakfetmişti. Onun sıvak ve taharet işlerini görür; kalktığı zaman ayakkabılarını giydirir, oturduğu zaman çıkartır ve elinde tutar; yürüdüğü zaman önünde yürür; yıkandığı zaman onu örter, uyuduğu zaman uyandırır, evine hicabsız girerdi. Bu yüzden bir çokları onu Hazreti Peygamberin akrabası zannederdi. Buhârî ve Muslim'in Ebû Mûsa'l-Eşarî'den naklettikleri bir haberde şöyle denilmektedir: "Ben ve kardeşim Yemen'den geldik; bir müddet, İbn Mes'ûd ve annesinin, hazreti Peygamberin yanına çok girip çıktıklarını ve ona bağlılıklarını gördüğümüz zaman, onların ehl-i beytten olduklarına hükmettik".

Huzeyfe'ye bir gün şöyle denilmişti: "Sîretinin güzelliği, hayr ve hidayeti yönünden Hazreti Peygambere en yakın olan bir kimse söyle de ondan öğrenelim". Huzeyfe şu cevabı verdi: "Biz, sîretinin güzelliği, hayr ve hidayeti yönünden Hazreti Peygambere en yakın İbn Umm abd'ten başka kimse tanımıyoruz. Muhammed'in ashabından olanlar bilirler ki, İbn Umm Abd, derece bakımından Allaha en yakın olanlardandır". Ukba İbn Âmir: "Muhammed (A. S.) e nâzil olan Kur'ânı Abdullah'tan daha iyi bilen bir kimse tanımıyorum"; Ebû Mûsâ ise: "Zira o, biz işitmezken işitiyor, biz girmezken giriyordu" demişlerdir. İbn Mes'ûd, bizzat kendisinden gelen sahih bir habere göre, Hazreti Peygamberin ağzından 70 sûre öğrenmiştir.

İbn Mes'ûd'un 848 hadîsi rivayet edilmiştir. Bunun 64 ü müttefekun aleyh olup, Buhârî 21, Muslim ise 65 hadîsle infirad etmişlerdir.

İbn Mes'ûd, fetva meselesinde sahabenin en mâhiri, Kur'ân ve Fıkıhta en ileri geleni idi. Ömer İbnu'l-Hattâb onu Kûfe'ye gönderdiği zaman, Kûfelilere şöyle yazmıştı: Size Ammâr İbn Yâsir'i emîr, Abdul-

lah İbn Mes'ûd'u muallim ve vezîr olarak gönderdim. Her ikisi de Hazreti Peygamberin Bedr'e iştirak etmiş necîb ashabındandır. Onlara iktida ve itaat edin, sözlerini dinleyin.

İbn Mes'ûd Kûfe'de kaldığı müddetçe, Kûfeliler ondan hadîs ve fıkıh öğrenmişlerdir. O, onların muallimi, kadısı ve takip edecekleri yolun müessisi idi. Bu yol, hakkında nass olmayan meselelerde re'y ile hükmetmekten ibaretti. Bu usûlü İbn Mes'ûd'dan Alkama İbn Kays en-Naha'î, Alkama'dan da İbrahim en-Naha'î almıştır. İbrahim, Hammad İbn Ebî Suleymân'ın, İbn Ebî Suleyman ise Ebû Hanîfe'nin hocası idi.

İbn Mes'ûd, hayatının sonlarına doğru Kûfe'den Medine'ye gelmiş ve Hicrî 32 senesinde orada vefat etmiştir. Allah ondan razı olsun.

Abdullah İbn Amr İbni'l-Âs

Abdullah, babası Amr İbnu'l-Âs'tan 12 yaş küçük olup ondan evvel Müslüman olmuştu. Kur'ânı ve daha önce gönderilen Kütüb-i semaviyyeyi en iyi bilenlerdendi. Sahabe arasında temayüz ettiği diğer bir husus da, Hazreti Peygamberden işittiği hâdisleri hıfzetmekle iktifa etmeyip bir de onları yazması idi. Bunun için Hazreti Peygamberden izin istemiş, bu izni aldıktan sonra da şöyle demişti: "Ya Rasûla'llah, senin rıza ve gazab halinde iken söylediklerini de yazayım mı?" Hazreti Peygamber onun bu sualine şu cevabı vermişti: "Evet, ben (hangi halde olursam olayım) yalnız hak olanı söylerim". Ebû Hurayra ise, Abdullah'ın çok hâdis bildiğine işaretle şöyle derdi: "Hazreti Peygamberin hadîslerini benden daha çok hıfzeden kimse yoktu; yalnız Abdullah İbn Amr müstesna; çünkü o yazardı; ben ise yazmadım". Mucâhid de şöyle demiştir: "Abdullah İbn Amr'e geldim ve yastığının altında sakladığı sahifeyi almak istedim; bana mani oldu. Bunun sebebini sorduğum zaman da şu cevabı verdi: Bu *Sâdıka*'dır. Hazreti Peygamberden işittiğim hadîsler. Onunla benim aramda hiç kimse yoktur. Bu sahife, Allah'ın Kitabı ve va'z, bende kaldıkça dünyadaki hiç bir şey beni ilgilendirmez".

Abdullah İbn Amr, babasıyle Mısır fethine şâhid olmuş ve oraya yerleşmiştir. Mısırlılar ondan, yüzden fazla hadîs rivayet etmişlerdir. Abdullah teşrî işlerinde onların önderi olmuştur; onlara fetva verir ve öğretirdi. Mısır müftisi Yezîd İbn Habîb ve Leys İbn Sa'd gibi tilmiz-

leri, bu ilmi ondan almışlardır. Abdullah İbn Mes'ûd Kûfe'de ve Abdullah İbn Abbâs Mekke'de ne ise, Abdullah İbn Amr de Mısır'da odur.

İbn Sa'd'a göre Abdullah Mısır'da vefat etmiş ve Hicrî 77 senesinde evinde defnedilmiştir. Vefatı Abdu'l-Melik İbn Mervan'ın hilâfetine rastlar. Allah ondan râzı olsun.

3. TEDVİN ve MÜCTEHİD İMAMLAR DEVRİ

Bu devir, ikinci Hicrî asır ile başlar ve dördüncü asrın ortalarında nihayet bulur. Müddeti takriben 250 senedir. Bu devrin "tedvin ve müctehid imamlar devri" olarak isimlendirilmesi, kitabet ve tedvin işinin süratlenmesi sebebiyledir: Sunnet, sahabe, tâbi'ûn ve tebe'ut-tâbi'în müftilerinin fetvaları, Kur'ân tefsirleri, müctehid imamlar fıkhı, usûl-i fıkıh ilmine ait risaleler, bu devirde tedvin edilmiştir. Tedvinin bu derece süratlenmesinin sebebi de, ictihad ve teşrî ricalinin bu devirde çoğalması ve hepsine de, vukubulan ve vukuu muhtemel bulunan hâdiseler için kanun vaz'ında ve hüküm istinbatında büyük tesir icra eden teşrî ruhunun nüfûz etmesidir.

İslâm teşrîi bu devirde nema bulmuş ve olgunlaşmış ve onun altın devri olmuştur. İslâm Devleti, hudutlarının genişliğine, işlerinin ve ihtiyaçlarının değişik ve çok olmasına karşılık, bu devir, ona, kanun ve ahkâm yönünden zenginleştiren teşrî'î bir servet kazandırmıştır.

Bu devirde İslâm Fıkhının gelişmesine ve ictihad hareketinin süratlenmesine yol açan âmiller pek çoktur; fakat bu âmillerin en mühimleri şöyle sıralanabilir:

1. İslâm Devletinin hudutları bu devirde genişlemiş ve bunun neticesi, cinsleri, âdetleri, muamele ve maslahatları değişik bir çok milletlerin idaresini üzerine almıştır. Meselâ bu hudutlar, Şarkta Çin'e, Garp'ta Endulus'e kadar uzanmıştır. Bu ülkelerde yaşayan halkın, kuzat ve vulâtının kendisine müracaat edecekleri kanunları, veya ferdlerin başvuracakları fetvaları olması gerekiyordu. Gerek kanun vazında ve gerekse fetva çıkarmada şer'î kaynaklardan başka bir kaynak mevcut değildi. Bu sebeple ulemâ, bütün gayretlerini bu kaynaklara müracaat üzerinde teksif ederek, devletin karşısına çıkan masalih ve ihtiyaçlarla ilgili ahkâmı, şer'î nasslardan, bu nassların ruhundan ve Şâri tarafından ortaya konan delillerinden istihraç ettiler. Hattâ, yalnız devletin karşısına çıkan ihtiyaç ve masalihi karşılamak için ah-

kâm vaz'ıyle iktifa etmeyip, çıkması muhtemel farazî hâdiseler için de ahkâm vazettiler. Bu teşrî'î canlılık, İslâm teşrîini hüküm ihtiyacı içinde sıkmadı; maslahatın gerektirdiği ihtiyaçları karşılamada âciz bırakmadı.

2. Bu devirde, kendilerini kanun vaz'ına ve ifta işine hasredenler, teşrîî yolları kolaylaştırılmış, güçlükleri giderilmiş olarak buldular. Zira teşrî'î kaynaklar, önlerinde ve ellerinde olduğu gibi, bir çok hâdiseler ve bir çok müşkiller, kendilerinden önce selefleri tarafından halledilmişti. Kur'ânı Kerîm tedvin edilmiş ve avamdan olsun havastan olsun, bütün müslümanlar arasında yayılmıştı. Sunnet, büyük bir kısmı ile ikinci asrın bidayetinden itibaren tedvin edilmiş bulunuyordu. Sahabe ve tâbi'ûn fetvaları da böyle idi. Bu devir müctehidlerinin Kur'ân ve Sunnete müracaat hususunda buldukları kolaylık ile selefleri olan sahabe ve tâbi'ûnun fetvalarından ve nassların tefsiri ile ilgili eserlerinden intişar eden nur, teşrî'î canlılıklarının ve semerelerindeki bolluğun başlıca iki âmili idi. Halef hem kendi aklının, hem de selefinin aklının semerelerini topluyordu.

3. Bu devir müslümanları, ibadât, muamelât, ukûd ve tasarrufât gibi bütün amellerinin, fiil ve hareketlerinin, İslâm dini ahkâmına uyması için şiddetli bir arzu içinde bulunuyorlardı. Bu sebeple, küllî ve cüz'î bütün işlerinde ilim ve fıkıh sâhibi olan kimselere müracaat ediyorlar ve onlardan şer'î ahkâm istiyorlardı. Keza vâliler ve kadılar da, kendilerine ulaşan ihtilâflı meselelerde müftilere ve teşrî ricaline başvuruyorlardı. Bir taraftan ferdlerin diğer taraftan kuzat ve vulâtın bu müracaatları neticesi, bu devir müctehidleri, ahkâm yönünden, semeresi bol ve inkıtasız bir kaynak oldular.

4. Bu devirde, kendilerine has kaabiliyet ve istidatları bulunan bir çok meşhur kimse yetişti. Yaşadıkları çevre, onların bu kaabileyet ve istidatlarının semereli bir yöne yönelmesinde yardım etti. Bunun neticesi olarak, Ebû Hanîfe ve ashabı, Mâlik ve ashabı, Şâfi'î ve ashabı, Ahmed ve ashabı gibi bir çok imam ve müctehidlerde teşrî'î bir meleke tekevvün etti. İslâm Fıkhının gelişmesi ve devletin teşrî'î ihtiyaçlarının giderilmesi için bu melekeye uyuldu ve ondan geniş çapta istifade edildi. Bu devirde İslâmî çevre mezheb sâhiplerinin akıllarını da olgunlaştırmıştı; çünkü iyi bir akıl, tıbkı iyi bir tohum gibi, bakımlı bir toprak ve mülâyim bir hava bulduğu zaman semere verir. Fakat iyi bir tohumun, kötü bir toprakta ve pis bir havada hiç bir hayrı yoktur. Tıpkı iyi toprakta ve güzel havada bozuk tohumun hayra yaramadığı gibi.

Bu Devirde Teşrî'î Kuvvet:

Hicrî birinci asrın sonlarında muhtelif ülkelerde ifta ve teşrî görevini elde tutan sahabîlere tâbi'ûndan bir gurup mülâzemet etmiş, Kur'ânı onlardan almış, Sunneti onlardan rivayet etmiş, fetvalarını bellemiş, teşrîin esrarını ve ahkâm istinbat yollarını onlardan öğrenmişlerdi. Bu tâbi'ûn arasında fetva isteyenler bulunduğu gibi, sahabe hayatta iken bizzat fetva verenler de vardı. Meselâ Medine'de Sa'îd İbnu'l-Museyyib, Kûfe'de Alkama İbn Kays ve Sa'îd İbn Cubeyr fetva verenlerdendiler. Hattâ rivayet olunduğuna göre, Abdullah İbn Abbâs, kendisinden fetva talebinde bulunan Kûfelilere "sizde Saîd İbn Cubeyr yok mu?" derdi. Bu tâbî'îlere de, hayatlarında, tâbi'ut-tâbiînden bir cemaat mülâzemet etmiş ve onlardan, onların sahabeden aldıkları Kur'ân ve Sunneti almışlar, sahabeden öğrendikleri fıkhı ve teşrîin esrarını bunlardan öğrenmişlerdir. Tâbi'ut-tâbi'îne de, dört müctehid imamın tabakasından bir cemaatle, onların muasırları olan teşrî ricali mülâzemet etmişlerdir.

Sahabeden olan teşrî ricali inkıraz bulup hayatta onlardan hiç kimse kalmayınca, onların yerini, yani teşrî'î kuvveti, talebeleri olan tâbi'ûn aldı. Tâbi'ûn ise bu yeri, tâbi'ut-tâbi'înden olan talebelerine, bunlar da kendi talebeleri olan dört müctehid imam ve akranlarına bıraktılar.

Bütün İslâm ülkelerinde bulunan teşrî ricali muhtelif tabakalara ayrılmıştır. Her tabaka ricali, seleflerinin, yani kendilerinden öncekilerin talebesi ve haleflerinin, yani kendilerinden sonrakilerin de üstadları idiler. Teşrî ricaline hayatlarında mülâzemet edenler, onlardan ilim ve fıkıh alanlar, onların vefatlarından sonra, halkın ifta işlerini ellerine alıyorlar ve üstadlarının yaptıkları işleri yapıyorlardı. Bu suretle, her ülkedeki teşrî hareketi muttasıl bir şekilde devam ediyordu.

Medine'de, sahabeden teşrî üstadlarının en meşhurları Ömer İnbu'l-Hattâb, Ali İbn Ebî Tâlib, Abdullah İbn Ömer ve Zeyd İbn Sâbit idiler. Bunların en meşhur talebeleri Sa'îd İbnu'l-Museyyib, Urva İbnu'z-Zubeyr ve Fukaha-i seb'adan olanlar; bunların en meşhur talebeleri ise Muhammed İbn Şihâb ez-Zuhrî ve Yahyâ İbn Sa'îd idiler. Bunlar ise, ifta işini Mâlik İbn Enes ve akranına devr etmişlerdir.

Mekke'nin en meşhur teşrî üstadı sahabeden Abdullah İbn Abbâs idi. İbn Abbâs'ın en meşhur talebeleri Ikrime, Mücahid ve Atâ; bunların talebeleri ise, Sufyan İbn Uyeyne ile Hicaz Müftisi Muslim İbn

Hâlid idiler. Bunlar da yerlerini, hayatının ilk devresinde Şâfi'î'ye terk ettiler.

Kûfe'de teşrî üstadlarının en meşhuru Abdullah İbn Mes'ûd idi. İbn Mes'ûd'un en meşhur talebeleri Alkama İbn Kays ve Kadı Şureyh; bunların en meşhur talebesi ise Ebû Hânîfe'nin üstadı Hammad İbn Ebî Suleyman'dır.

Mısır'da en meşhur teşrî üstadı sahabî Abdullah İbn Amr İbni'l-Âs idi. Onun en meşhur talebesi Mısır Müftisi Yezîd İbn Habîb; Yezîd'in en meşhur talebeleri Leys İbn Sa'd ve Benu'l-Hakem'den olan akranıdır. Bunların yerlerini terkettikleri en meşhur talebeleri ise hayatının son devrelerinde Şâfi'î'dir.

Her tabakada yer alan bu teşrî ricali, teşrî'î kuvveti, halîfelerin tayini veya halkın seçmesiyle iktisab etmemişlerdir; fakat üstadları gibi, adalet, zabt, ilim ve fıkıh yönlerinden halkın güven ve itimadlalarını kazanmışlar; vulât ve kuzât kazaî meselelerde ve ihtilâflı hallerde onlara müracaat edip sordukları gibi, ferdler de kendi meselelerinde ve zuhur eden ihtiyaçlarında onlardan fetva talebetmişlerdir. Her tabaka, nassları beyanlarında ve hakkında nass bulunmayan meselelerle ilgili fetvalarında, seleflerinden ilim, güven ve müslümanların itimadlarını tevarüs etmişlerdir.

Bu devirde teşrî ricalinin çoğu, şer'î ilimlerin tedrisi ve hadîs rivayeti ile meşgul oluyordu. Şureyh, Şa'bî ve Ebû Yûsuf gibi bazı imamlar, devletin kaza işlerinde vazife almışlar, Ebû Hanîfe gibi diğer bazı imamlar ise resmî vazife almaktan çekinmişlerdir. Bununla beraber ifta işi, her hangi bir müftinin vazgeçebileceği bir vazife değil, ifasına muktedir oldukça, ticaret, ders v.s. gibi şahsî meşguliyetleri yanında yapması gereken (vâcib) bir iş olmuştur.

Bu Devirde Teşrî'in Kaynakları:

Bu devirde teşrîin dört kaynağı vardır: Kur'ân, Sunnet, icmâ ve kıyasla ictihad, yahut hangi yolla olursa olsun istinbat.

Müfti, Kur'ân veya Sunnette, hakkında fetva istenen meselenin hükmüne delâlet edecek bir nass bulursa, bu nass üzerinde durur ve onun hükmünü tecavüz etmezdi. Her hangi bir nass bulamaz, fakat müctehid seleflerinin bu mesele ile ilgili bir hükmü üzerinde ittifak etmiş olduklarını görürse, o da bu hükmü alır ve onunla fetva verirdi. Bu meselenin hükmüne delâlet eden ne bir nass ve ne de bir icmâ bulamazsa, o zaman, Şâri'ın istinbat için irşad ettiği yollarda ictihadda bulunur ve hüküm istinbat ederdi.

Teşrî'î Kaynaklarla İlgili Zuhurat:

Bu devirde, birinci teşrî'î kaynak olan Kur'ânı Kerîm üzerinde, onun hıfzı, zabtı ve her hangi bir tahriften korunması ile ilgili iki zuhurat olmuştur. Birincisi: Bir gurup müslümanın, Kur'ânın bütününü ezberlemek hususunda gösterdikleri itinadır. Bunların en meşhurları, hıfz, zabt ve itkanlarıyle şöhret kazanmış yedi kurradır. Bunlar, ikinci Hicrî asırda âhırete intikal edince, yerlerini, hâfıza ve zabt yönünden kendileri gibi olan talebeleri almış, keza bunlar da, görevlerini aynı derecede yetiştirdikleri haleflerine bırakmışlardır. Bu suretle, zabt yönünden şiddet gösteren ve Kur'ânı hıfzedenlerin artmasına yardım eden hâfızların senedi asırlar boyu ittisal edip gitmiştir. Kur'ân hıfzına gösterilen bu itina, tilâvetinin ibadet sayılması ve her namazda okunması dolayısıyledir.

İkincisi: Kur'ânı Kerîmin yazılışında hattın ve harflerin nokta ve hareke yönünden ıslâha tâbi tutulmasıdır. Bu devre kadar elde bulunan ve Osman İbn Affan zamanında tedvin edilerek müteaddit nüshaları bazı şehirlere gönderilen mushaflar, kûfî hattıyla, noktasız ve harekesiz olarak yazılmıştı. Bu şekliyle okunması, hâfızlardan alınıp öğrenilmesi esasına istinad ediyordu. Fakat Arab olmayan bir çok milletlerin İslâm'a girmeleri ve bazı Kur'ân okuyucularının kelimeleri yanlış okuyabilecekleri endişesi üzerine, Ebu'l-Esved ed-Du'elî, Irak Emîri Ziyad İbn Ebîh'in talebi ile, kelimelerin sonlarını harekelemek için bir takım işaretler vazetti. *Fetha* işareti olarak harfin üzerine bir nokta, *kesre* işareti olarak harfin altına bir nokta, *zamme* işareti olarak harfin yan tarafına bir nokta ve *tenvin* olarak da iki nokta koydu. Sonra Halîl İbn Ahmed bu işaretleri değiştirdi ve *fethaya* delâlet etmek üzere harfin üstüne yana uzatılmış bir elif, *kesreye* delâlet etmek üzere harfin altına bir "yâ" ve *zammeye* delâlet etmek üzere harfin üstüne bir "vav" koydu. Ancak Halîl, yalnız kelime sonlarındaki harfleri harekelemekle iktifa etmeyip bu harekeyi kelimenin bütün harflerine tatbik etti. Nasr İbn Âsım ise, yine Irak Emîri Haccâc İbn Yûsuf'un talebi üzerine, harflerin bir veya iki nokta üzerinden noktalanması prensibini vazetti.

Kur'ânı Kerîmin hıfzı ve hâfızlarının artırılması gayretleri, yazısının güzelleştirilmesi, kelimelerinin hareke ve nokta yönünden ıslah edilerek kolay ve doğru okunmasını sağlayacak şekilde bir birinden ayırt edilmesi suretiyle bu ilk teşrî'î kaynağın tekmil, zabt ve teysir vasıtaları tamamlanmış oluyordu.

İkinci teşrî'î kaynak olan Sunnete gelince, onunla ilgili olarak bu devrin başlangıcında zuhur eden bir hareket, teşrî'î yönden büyük bir tesir icra etmiştir. Bu hareket, Halîfe Ömer İbn Abdi'l-Azîz'in, Medine Vâlisi Ebû Bekr Muhammed İbn Amr İbn Hazm'e yazdığı bir emirle başlamıştır. Bu emrinde Halîfe şöyle diyordu: "Hazreti Peygamberin hadîslerini araştır ve yaz. Zira ben ulemanın gitmesinden ve ilmin kaybolmasından korkuyorum". Böyle bir emir, meşhur hadîsçilerden Muhammed İbn Şihâb ez-Zuhrî'ye de gelmiştir. Bunun üzerine, bir taraftan Muhammed İbn Amr İbn Hazm, bir taraftan da Zuhrî, kudretleri nisbetinde Sunneti tedvine çalışmışlardır. Bu suretle, ikinci teşrî'î kaynağın nassları bir asır boyunca sadece râvilerin ve hâfızların göğüslerinde hıfzedilmiş olarak kaldıktan sonra, ilk defa resmî bir yoldan ve yazılı olarak tedvin edilmeğe başlanmış oluyordu. Bu ilk tedvini, diğer ulemanın tedvinleri takip etti. Hicretin 140 ncı senesinde İmam Mâlik İbn Enes, Halîfe Mansûr'un talebi üzerine sahih hadîsleri ihtiva eden *Muvattâ* isimli kitabını meydana getirdi. Hicrî ikinci asırda diğer bazı imamlar *Musned* denilen kitaplarını tedvin ettiler. *Musned*, hadîslerin konularını nazar-ı dikkata almaksızın, meselâ Ebû Bekr'in hadîslerini biraraya, Ömer'in hadîslerini biraraya getirmek, yani hadîsleri râvilerine göre toplamaktan ibarettir. Bize vâsıl olan musned kitapların en meşhuru Ahmed İbn Hanbel'in kitabıdır. Üçüncü Hicrî asırda tedvin olunan altı sahih kitap ise, Buharî, Muslim, Ebû Dâvûd, Nesâ'î, Tirmizî ve İbn Mâce'nin kitaplarıdır. Bir hadîs hakkında "ravâhu's-Sitte" veya "muttefekun aleyh" denildiği zaman, bu altı kitabın müştereken naklettikleri hadîs anlaşılır. Bunlar dışında Sunneti içine alan daha bir çok kitap vardır.

Ancak, Sunneti kaybolmaktan muhafaza eden bu tedvin işi, müslümanların, avamdan olsun, havastan olsun, Kur'ân nasslarını ihtiva eden bir kitap üzerindeki birleşmeleri gibi, bütün Sunneti ihtiva eden bir tek mecmua üzerinde müştereken birleşmelerini sağlamamıştır. Bu sebeple Sunnet, tedvininden sonra da, üzerinde ihtilâf olunan bir konu olarak kalmış, uydurma sözlerin ve iftiraların ona karışması önlenememiştir. Her ne kadar Abbasî Halîfesi Mansûr, müslümanlar arasında neşredilerek üzerinde ittifaklarını ve lüzumu ânında müracaatlarını sağlayacak bir Sunnet mecmuası hazırlanmasını düşünmüş ve Medine İmamı Mâlik İbn Enes'e, İbn Abbâs'ın aşırı derecede müsamahalı ve Ömer İbnu'l-Hattâb'ın son derece şiddetli görüşlerinden âzâde bir Sunen kitabı yazmasını emretmiş; Mâlik'in *Muvattâ* adlı kitabını yazması üzerine, düşüncesini tatbik etmek ve halkın yalnız bu kitaba müracaatını sağlamak istemişse de, Mâlik, Halifeye itiraz

ederek şöyle demiştir: "Ey mü'minlerin emiri, buna imkân yok; çünkü Hazreti Peygamberin vefatından sonra sahabenin herbiri kendince sahih olana uyarak birbirinden ayrılmıştır; bununla beraber hepsi de doğru yoldadır ve hepsi de Allah'ı murad etmişlerdir". Halife bu sözlerden sonra fikrinden vazgeçmiştir.

Bu Devirde Teşrî'î Yol:

Bu devrin başında, teşrî'î kuvvet tâbi'ûn ve teba'u't-tâbi'în tabakasının elinde bulunurken takip ettikleri teşrî'î yol, kaynakları ve teşrîlerinde gözönünde bulundurdukları umumî prensiplere müracaat bakımından, üstadları olan sahabenin yolundan farksızdı. Bu sebeple fetvaları, mümkün olduğu kadar vukubulan hâdiseler çerçevesi içinde kalıyor, aralarında ihtilâf mesafesi genişlemiyor ve ihtilâf sebepleri sahabe fetvalarında görülen üç ihtilaf sebebi dışına çıkmıyordu. Fakat bu devrin başından itibaren bazı teşrî ricali arasında bir takım münazaralar ve ihtilâflar görülmeğe başladı. Bu münazara ve ihtilâflar, yeni bazı teşrî'î yolların zuhuruna sebep oluyordu. Meselâ Medîne'de Rabî'a İbn Abdirrahman ile Muhammed İbn Şihâb Zuhrî arasında bazı teşrî'î münakaşalar çıkmış, bu münakaşalar, Medîne fukahasından çoğunun Rabî'anın meclisinden ayrılmasına ve Rabî-a'yı "Rabî'atu'r-re'y" olarak isimlendirmesine yol açmıştır. Buna benzer bir münakaşa da Kûfe'de İbrahim Naha'î ile Şa'bî arasında zuhur etmiştir. İkinci asrın ortalarında, Teşrî'î kuvvet, Ebû Hanîfe, akran ve ashabı, Mâlik, akran ve ashabı gibi müctehid imamlara intikal edince, teşrî'î yolda bir takım görüşler tekevvün etmiş ve teşrî ricalini, her birinin hükümlerinde, istinbat yollarında ve bazı umumî prensiplerinde birbirinden farklı teşrî'î mezhebleri bulunan hiziplere ayırıcı âmiller ortaya çıkmıştır. Bunun neticesi olarak da, teşrî ricaline ait teşrî'î yollar çoğalmış ve fıkhî mezhebler teşekkül etmiştir.

Müctehid İmamların İhtilâf Sebepleri ve Mezheblerin Zuhuru:

Yukarıda da açıkladığımız gibi, Hazreti Peygamber devrinde her hangi bir hâdisenin hükmünde ihtilâf vâki olmamıştı; çünkü bu devirde teşrî'î kaynak tekdi. Sahabe devrinde ise, teşrî ricalinin çoğalması dolayısiyle aralarında bazı ahkâmlarda ihtilâf başgöstermiş ve meselâ sahabeden aynı hâdise ile ilgili muhtelif hükümler sâdır olmuştur. Aslında, aralarında böyle bir ihtilâfın zuhuru tabii idi. Çünkü nasslardan kasdolunan manânın anlaşılması, ferdlerin sâhip oldukları aklın muhtelif dereceleri ve görüş açıları yönünden farklı oluyordu. Diğer taraftan Sunnete ait bilgileri ve onu hıfzetmeleri aynı derecede

olmuyordu; bazılarının bildiği bir Sunneti diğer bazıları bilmiyorlardı. Ahkâm istinbatına vesile olan masalihin takdiri, teşrî ricalinin yaşadıkları çevrelere göre değişiyordu. Bu sebepler dolayısiyle sahabenin bazı hâdiselerle ilgili fetva ve hükümleri, teşrî kaynakları üzerinde bu kaynaklara ve umumî prensiplere müracaat tertibi üzerinde, ittifaklarına rağmen, ihtilâf ediyordu. İhtilâfları teşrîin asıllarında ve yollarında değil fürûda oluyordu. Fakat ikinci asırda, teşrîî kuvvet müctehid imamlar tabakasına intikal edince, teşrî ricâli arasındaki ihtilâf mesafesi genişledi. İhtilâf sebepleri, sahabe ihtilâfına yol açan üç sebep hudutları içinde kalmayıp, teşrî kaynaklarıyle, teşrî'î yolla ve nihayet nassların anlaşılmasında tatbik olunan lugavî prensiplerle ilgili sebeplere intikal etti. Bu suretle ihtilâfları, yalnız fetvalara ve fürûa münhasır kalmayıp teşrîin asıllarına ve yollarına da geçti; aynı zamanda her fırkanın, hususî teşrî yollarıyle istinbat edilmiş hükümlerden tekevvün etmiş kendine has bir mezhebi teşekkül etti.

Müctehid imamların teşrî'î yollardaki ihtilâfları, üç mesele üzerindeki ihtilâflarının bir neticesidir. Bunlardan birincisi, bazı teşrî kaynaklarının takdiri üzerindeki ihtilâflarıdır. İkincisi teşrî'î temayüldeki ihtilâfları, üçüncüsü ise, nassların anlaşılmasında tatbik olunan bazı lugatla ilgili prensipler üzerindeki ihtilâflardır.

1. Bazı teşrî kaynaklarının takdiri ile ilgili ihtilâfları aşağıdaki şekillerde ortaya çıkmıştır:

a) Sunnete güveni ve bir rivayetin diğer bir rivayete tercihini sağlayan yol ve ölçüler üzerindeki ihtilâflar: Sunnete güven, onun râvilerine ve rivayet keyfiyetine güven üzerine mebnidir. İmamlar önce bu güven yolu üzerinde ihtilâf etmişlerdir. Meselâ Irak müctehidleri, Ebû Hanîfe ve ashabı, mütevatir ve meşhur sunnetle ihticac etmişler ve yalnız fukahadan *sika* olanların rivayetlerini tercih etmişlerdir. Bu sebeple Ebû Yûsuf şöyle demiştir: "Yalnız hadîs ehlinin üzerinde durduğu ve fukahanın bildiği hadîsleri kabul etmek gerekir". Medîne müctehidleri, Mâlik ve ashabı da, ihtilâfsız Medîne uleması tarafından bilinen hadîsleri almışlar, muhalif kaldıkları haber-i âhâdı ise terketmişlerdir. Diğer imamlar ise, fukahadan olsun veya olmasın, Medine ehlinin amellerine uysun veya uymasın, *sika* olan bütün râvilerin rivayetleriyle ihticac etmişlerdir.

Buna göre, Irak müctehidleri, meşhur hadîsleri mütevatir hadîslerin hükmü içerisinde mütalâa etmişler ve Kur'ândaki âmmı bunlarla tahsis ve mutlakı yine bunlarla takyîd etmişlerdir. Keza sahabe-

nin "Hazreti Peygamber şunu emretti" veya "şundan nehyetti" yahutta "şununla hükmetti" diyerek, bizzat işittiğini veya müşahade ettiğini tasrih etmeksizin rivayet ettikleri mursel hadîsler bazı teşrî ricali tarafından kabul ve onlarla ihticac edilmiş, diğer bazıları tarafından da kabul ve onlarla ihticac edilmemiştir.

İşte Sunnete güven yolunda ortaya çıkan bu ihtilâf, müctehidlerden bazılarının ihticac etmedikleri bir Sunnetle diğer bazılarının ihticac etmelerine yahut bazıları nazarında râcih olan bir Sunnetin diğer bazıları nazarında mercûh olmasına yol açmış, bu ise, ahkâmla ilgili ihtilâfların zuhuruna sebep olmuştur.

b) Sahabe fetvaları üzerindeki ihtilâflar: İmamlar, ferd halinde sahabîlerden sâdır olan ictihadî fetvalar üzerinde de ihtilâf etmişlerdir. Meselâ Ebû Hanîfe ve ona tabi olanların sahabe fetvaları karşısındaki tutumları, nasıl fetva olursa olsun onlardan kabul etmek, fakat muayyen bazılariyle mukayyed olmamak ve hepsine birden karşı çıkmamaktır. Şâfi'î ve ona tâbi olanların tutumları ise, sahabe fetvaları, masum olmayan kimselerden sudûr etmiş, ferdî ictihadî fetvalardır. Her hangi birisi kabul edilebileceği gibi, hilâfına fetva verilebilir de.. İmamların sahabe fetvaları üzerindeki bu çeşit ihtilâfları da hükmî ihtilâflara yol açmıştır.

c) Kıyas üzerindeki ihtilâflar: Bazı şî'a ve zâhiriyye müctehidleri, kıyasla ihticacı inkâr etmişler, onun, teşrî için bir kaynak olabileceğini kabul etmemişlerdir. Bu sebeple bunlar, "kıyası nefyedenler" manâsında bir isimle anılmışlardır. Halbuki imamların ekseriyeti kıyasla ihticac etmişler ve onu, Kur'ân, Sunnet ve icmadan sonra teşrî'î bir kaynak olarak kabul etmişlerdir. İmamlar, kıyas üzerinde bir huccet olarak ittifak etmelerine rağmen, hüküm için ıllet olmağa elverişli şey -ki kıyas bunun üzerine mebnidir- hususunda ihtilâf etmişlerdir. Onların bu ihtilâfları da hüküm üzerinde ihtilâflarına sebep olmuştur.

2. İmamların teşrî'î temayüldeki ihtilâflarına gelince, bu da onların ehli hadîs ve ehli re'y olarak iki kısma bölünmelerinde görülmüştür. Ehli hadîs Hicaz müctehidlerinin, ehli re'y de Irak müctehidlerinin temsil ettikleri guruplardır. Bu bölünme, Irak fakîhlerinin teşrîde hadîsten hüküm çıkarmadıkları, veya Hicaz fakîhlerinin re'y ile ictihadda bulunmadıkları manâsına gelmez. Zira hepsi de hadîsin şer'î bir huccet, keza re'y ile ictihadın, hakkında nass bulunmayan meselelerde yine şer'î bir huccet olduğu üzerinde ittifak etmişlerdir. Ancak bu bölünmenin ve gurupların bu isimlerle isimlendirilmelerinin sebebi,

Irak fakîhlerinin, *Şâri'*ın gayeleri ve teşrî'in bina kılındığı esaslar üzerinde titizlikle durmaları ve şer'î ahkâmın manâlarının mâkûl ve maksatlarının halkın masalihini gerçekleştirmek olduğuna, bu bakımdan tek bir esasa dayandığına ve tek bir gayeye yöneldiğine kaani bulunmalarıdır. Bu sebepledir ki, şer'î ahkâmın nassları ve hükümleri arasında mübayenet ve muhalefet yoktur, intizam ve ittifak vardır. Irak ehli, nassları bu esasa göre değerlendirmiş, birini diğerine tercih ederken yine bu esası gözönünde bulundurmuştur. Keza hakkında nass bulunmayan meselelerde hüküm istinbat ederken -bu istinbatları nassı zâhirî manâsından çıkarsa bile-, yahut bir nassı, zâhirde rivayet bakımından daha kuvvetli diğer bir nassa tercih ederken bu esasa dayanmışlardır. Bu bakımdan Irak ehli re'y ile ictihaddan kaçınmamışlar, bir çok teşrî'î araştırmalarında ondan bol bol istifade imkânı bulmuşlardır.

Hicaz fakîhlerine gelince, bunlar, bütün inayetlerini Hazreti Peygamberin hadîsleriyle sahabenin fetvalarının hıfzına hasretmişler; teşrîlerinde bu eserleri, ibarelerinin delâlet ettikleri manâ yönünden anlamaya ve bunları, ahkâmın illet ve gayelerini araştırmaksızın, zuhur eden hâdiselere tatbik etmeğe çalışmışlardır. Meselâ, anladıkları manâsı aklın muktezası ile uyuşmayan bir nass buldukları zaman, manânın akla olan muhalefetine aldırmadan onun nass olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu sebeple re'y ile ictihaddan ictinab etmişler, şiddetli zaruret olmadıkça ona başvurmamışlardır.

Meselâ: Zekâtla ilgili olarak şöyle bir hadîs vârid olmuştur: Her kırk koyunda bir koyun (zekât olarak verilir).. Fıtr sadakası hurma veya arpadan bir sa' (ölçü) dır.. Bir kimse, südünü sağdıktan sonra koyunu sâhibine iade ederse koyunla birlikte bir ölçü de hurma verir.

Irak fakîhleri bu nassları, ma'kûl manâlarının ve Şâri'ın, bunları teşrîindeki maksadının ışığı altında anlamışlardır. Bu anlayışa göre, kırk koyun sâhibi olan bir kimse üzerine, fakirlerin onun malından bir koyunla veya bir koyuna muadil bir şeyle faydalanmaları vâcibtir. Keza fıtr sadakası veren kimseye, onun tasadduk ettiği bir ölçü hurma veya bir ölçü hurmaya muadil bir şeyle fakirlerin faydalanması vâcibtir. Bunun gibi, sağılan südün, misliyle veya kıymetiyle tazmini gerekir. Bir koyun kıymetinde bir şeyi zekât olarak vermek, yahut bir ölçü hurma kıymetinde bir şeyi tasadduk etmek, yahutta sağılan südü o kıymette bir şeyle tazmin etmek Irak fâkihleri nazarında yeterlidir; çünkü maksat, fukaranın faydalanması, yahut telef olan malın tazminidir.

Hicaz fakîhlerinin ise, bu nasslardan anladıkları manâ, zâhiren ibarelerinin medlûlüdür. Teşrîin ılletini araştırmazlar; ma'kûl ılletlere binâen tevile gitmezler. Bunun neticesi olarak, kırk koyunda bir koyun vermeyi, bir ölçü hurma tasadduk etmeyi, sağılan südü aynı miktarda südle tazmin etmeyi vacib sayarlar. Hicaz fakîhlerinin mezhebinde telef olan malın kıymetiyle tazmini kâfi gelmez.

Bu iki taraf arasında ihtilâfa yol açan en mühim sebepler şöyle sıralanabilir:

a) Hazreti Peygamberin hadîsleriyle sahabe fetvaları, Irak'ta, Hicaz'daki kadar çok değildi. Hicazlılar bu yönden büyük bir servete sâhiptiler ve teşrî'lerinde daima bunlara dayanıyorlar, onlardan faydalanıyorlardı. Irak fakîhlerinin elinde böyle bir servet yoktu; bu sebeple akıllarına dayanıyorlar, nassın ma'kûlünü ve teşrîin ılletini anlamak için ictihadda bulunuyorlar, böylece lafzen dar olan nasslara manâ yönünden genişlik kazandırıyorlardı. Bu yolda kendilerine örnek olan üstadları Abdullah İbn Mes'ûd idi.

b) Irak, hadîslerde yalan ve iftiraya yol açan fitnelerin merkezi idi; çünkü bu ülke şî'anın beşiği, havaricin merkezi olmuştu. Irak fakîhleri, Hicaz fakîhlerinin görmedikleri hadîs vaz ve tahrifindeki cür'eti burada müşahede etmişlerdi. Bu sebeple rivayetin kabulünde şiddetli davranıyorlar ve hadîsin fıkıh ehli arasında meşhur olmasını, kabulü için lüzumlu sayıyorlardı. Şâri'ın hikmeti ile uyuşmadığı anlaşılan bir hadîs buldukları zaman, onu ya tevil, yahutta terk ediyorlardı.

c) Irak, Hicaz'dan her bakımdan farklı bir ülke idi; her iki belde de kaza ve hâdiseler muhtelifti. Fürsler, Irak'ta, Hicaz'da misli görülmeyen muameleler, âdetler, nizamlar bırakmışlardı. Burada ictihad imkânı daha büyük, tetkik ve araştırma ufku daha genişti. Bu sebeple Irak fakîhlerinde düşünme ve araştırma melekesi sür'atle gelişmiş; fakîhler çeşitli yönleriyle re'y ve görüş sâhibi olmuşlardır.

Hicaz fakîhleri için durum böyle değildi. Zuhur eden hâdiseler, selefleri olan sahebe ve tâbi'ûn zamanında zuhur eden hâdiselerden çok az bir farklılık arzediyordu; çünkü çevre aynı çevre idi; çok az hâdise oluyordu ki, bunların hükmü hakkında Hazreti Peygamberin hadîslerinden veya sahabenin fetvalarından bir şey hıfzetmiş olsunlar. Hicaz fakîhleri, Irak'lıların buldukları ictihad imkânını bulamayınca, nassları zâhirî manâlarıyle anlamaya yöneldiler; fakat bunların ılletlerini araştırmaya, maksatlarının derinliklerine dalmaya ihtiyaç hissetmediler.

3. Müctehid imamların lugatla ilgili bazı aslî prensipler üzerindeki ihtilâfları ise, arabca uslûbların tetkikine ait çeşitli görüş ayrılıklarından neş'et etmiştir. İmamlardan bazılarına göre nass, mantukunda hükmünün sübûtuna, ve mefhum-i muhalifinde hükmünün hilâfının sübûtuna delâlet eden bir huccettir. Diğer bazı imamlar ise bu görüşte değillerdir. Bazılarına göre tahsis olunmayan âm kat'idir; bazılarına göre de zannîdir. Bazılarına göre, sebep muhtelif olsa bile hükmün ittihadı halinde mutlak mukayyede hamlolunur; bazıları ise, mutlakın ancak hükmün ve sebebin ittihadı halinde mukayyede hamlolunabileceği görüşündedirler. Bazılarına göre mutlak emir, îcab içindir ve yalnız bir karine ile terkedilebilir. Diğer bazılarına göre de, emir mücerred fiil talebidir; icabı ve diğer hususları tayin eden şey ise karinedir. Bunun gibi daha bir çok usûle müteallık prensipler vardır ki, fakîhlerin ahkâmın çoğundaki ihtilâflarına göre kısımlara ayrılmışlardır.

Bu devirde her müctehidin takip ettiği teşrî'î yol, Sunnete güveni, sahabe fetvalarını takdiri, kıyasta mesleği, nassları anlayış, tevil ve ta'lîlde temayülü, şer'î ahkâmı ve arabca üslûbları tetkikinde istinad ettiği ve sonra istinbatını bina eylediği prensipleri üzerine teessüs etmiş bulunuyordu.

Bu Devrin Bıraktığı Teşrî'î Eserler:

Müctehid imamlar devrinin bıraktığı teşrî'î eserleri üç bölümde incelemek mümkündür.

Birincisi, bu devirde Sunnetle ilgili olarak tedvin olunan sahih kitaplardır. Bunların bazısı sunnet tertibi üzere hazırlanmış, bazılarında ise hadîsler fıkıh bâblarına göre biraraya getirilmişlerdir. Daha önce de işaret olunduğu gibi, hadîs uleması bu kitapların telifinde, zabtında ve râvilerin bilinmesi bâbında büyük gayret sarfetmişlerdir.

İkincisi, fıkhın ve fıkıh ahkâmının tedvini ile, aynı konuya giren mesailin biraraya getirilip toplanması ve ahkâmın ılletlerinin bulunup çıkarılmasıdır. Bu devirde İslâm Devletinin hudutları genişlemiş, medeniyeti ileri bir seviyeye ulaşmış ve zuhur eden bir çok hâdiselerle çeşitli nizamlar, ictihad ve müctehidlere şiddetli bir ihtiyaç hissettirmiş olduğundan, nassların anlaşılması ve hakkında nass bulunmayan meselelerde hüküm istinbatı için ictihadda bulunmuşlar ve bu ictihadlarında Arab olmayan İslâm'a girmiş milletlerin tetkik ve araştırmalarında takip ettikleri usûl ve metodlarla, müslümanlara nakledilen çeşitli ilimlerin tesiri altında büyük gayret sarfetmişlerdir. Bu sebepler

dolayısıyledir ki, bu devir müctehidlerinin fetvaları, mücerred fetva niteliğinde değil, fakat delil ve bürhanlarla teyid edilmiş, ılletleri gösterilmiş tetkik ve görüşleri ihtiva eden birer fetva olmuştur. Bunun neticesi fıkıh ve ahkâmı, vâkî olmuş veya olmamış hâdiselere tatbik edilen küllî meselelere sâhip bir ilim hüviyeti kazanmıştır. Bu fıkıh ahkâmı arasında, hiç vâki olmamış hâdiselere ait hükümler vardır ki, bunlar *mevsû'ât* adı altında tedvin edilmiş ve halen müslümanların müracaat ettikleri kıymetli birer kaynak olmuştur. Bu mevsû'âtın en meşhurları, İmam Ebû Hanîfe mezhebi üzere tedvin olunmuş Muhammed İbn Hasan'ın Ebû Yûsuf'tan, onun da Ebû Hanîfe'den rivayet ettiği kitaplardır ve hepsi Hâkim tarafından *Kâfi* adı altında toplanmıştır. Mâlik mezhebi üzere tedvin olunan kitaplar, Suhnûnun İbnu'l-Kâsım'dan, onun da Mâlik'ten rivayet ettiği ahkâmı muhtevidir. Şâfi'î mezhebi üzere tedvin olunan kitap ise, bizzat Şâfi'înin Mısır'da talebelerine imlâ ettiği *Umm* adlı kitabıdır. Bunun gibi dört mezheb imamına ve diğer müctehidlere ait daha bir çok kitaplar vardır.

Üçüncüsü, fıkıh usûlüne ait tedvin olunmuş kitaplardır. Bu tedvin, her müctehidin, kendine has teşrî'î bir yol ittihaz etmesinden sonra, kendi ictihad ve yollarını, üzerlerine bina eylediği esas ve asılların vaz'ına büyük itina göstermesinin bir neticesi olarak başlamıştır. Kitabında bu esasları vazeden her müctehid, kendi ahkâm ve mesailinin medh u senasına da ayrı bir ehemmiyet veriyordu. Meselâ İmam Mâlik, *Muvattâ* adlı kitabında bir çok teşrî'î kaide ve prensiplerine de işaret etmiştir. Ebû Hanîfe ve ashabı da aynı yolu takip etmişlerdir. Hattâ Ebû Yûsuf'un fıkıh usûlüne ait müstekıl bir kitap yazdığı bile nakledilir. Fakat bu kaideleri, her kaidenin delillerini koyarak ve ılletlerini göstererek müretteb bir şekilde ilk defa cemeden ve usûl ilmine ait meşhur *Risale* adlı kitabını meydana getiren imam Muhammed İbn İdrîs Şâfi'î olmuştur. Bu bakımdan Şâfi'î, Usûl-i Fıkh ilmini ilk defa ortaya koyan kimse olarak şöhret kazanmıştır. Aslında o, Usûl-i Fıkhın kaidelerini ilmî bir şekilde tertip etmiştir; fakat bu ilmi ilk defa vazeden kimse değildir.

Burada, bu devrin ileri gelen bazı müctehidlerinin kısa tercemeleri verilecektir.

Ebû Hanîfe

Ebû Hanîfe Nu'man İbn Sâbit, 80 H. senesinde Kûfe'de doğmuş 150 H. de Bağdad'da vefat etmiştir. Torunu İsmail İbn Hammad şöy-

le der: Biz hür Fâris (İran) oğullarındanız. Allah'a kasem olsun ki, bize hiç bir zaman kölelik vâkî olmamıştır. Ceddim henüz küçük iken, Alî'ye gitmiş, o da onun için ve zürriyeti için bereketle dua etmiştir.

Ebû Hanife, fıkhı Hammad İbn Ebî Suleyman'dan, o İbrahimden, İbrahim, Alkame'den, Alkame de İbn Mes'ûd'tan almıştır. Kûfede, ipekli veya ipekle yün karışımı kumaştan yapılmış elbise ticareti yapan bir "hazzâz" idi. Muamelelerindeki doğruluğu, müşterilerine gerçek fiyatla mal verişi ve hileli olarak fiyat düşürmeyi kerîh görüşü ile halk arasında şöhret kazanmıştır.

İkinci Hicrî asrın başlarında fıkıh öğrenmeğe başladığı zaman kendisini büyük bir şevkle bu ilme vermiş ve kısa zamanda şöhret kazanmıştır. Çok defa, hazır bulunan talebeye bir mesele sorar, bu mesele üzerinde münakaşa edilir ve neticede bununla ilgili cevap ortaya çıkardı; yahutta her talebe kendi görüşünü muhafaza ederdi. Bu suretle, fıkıh meseleleri ancak müzakere ve münazaradan sonra tekarrur eder, kabul veya reddi hususunda ekseriyetin görüşü hakim olurdu.

Ebû Hanîfe'nin fıkhî ahkâm istinbatında takip ettiği yol, bizzat kendi ifadesiyle şöyledir: "Ben, bulduğum zaman, Allah'ın Kitab'ını alırım. Onda bir şey bulamazsam Hazreti Peygamberin Sunnetini ve sikâtın (güvenilir kimselerin) elinde bulunan ve Hazreti Peygamberden gelen sahih âsârı alırım. Ne Allah'ın Kitabında ve ne de Rasûlu'llahın Sunnetinde bir şey bulamazsam, ashabından dilediğim kimselerin sözlerini alır, dilediklerimi de terkederim; sonra onların sözünden başkalarının sözüne çıkmam. Eğer iş, İbrahim, Şa'bî, Hasan (Basrî), İbn Sîrîn ve Sa'id İbnu'l-Museyyib'e varırsa, onlar gibi ben de ictihadda bulunurum".

Ebû Hanîfe, kıyas ve istihsanda yüksek bir mevki kazanmış ve bu konularda ihtisas sâhibi olmuştur. Ashabı da onun yolunda gittikleri için fıkhî mesail son derece genişlemiştir. Gerek Ebû Hanîfe ve gerekse ashabı, çeşitli şekillerde farazî meseleler ortaya koyuyorlar ve her bir şekil için cevap buluyorlardı. Bu usûl ile, kendilerinden öncekilerin sunnet (âdet) ine de muhalefet etmiş oluyorlardı; çünkü öncekiler, yalnız bilfiil vukubulan hâdiseler için ahkâm araştırmışlar; vücudu olmayan şeyler için ne hâdiseler farzetmişler, ne de tali meselelere ayrı bir ihtimam göstermişlerdir; hattâ bazıları, bir mesele hakkında nass bulamadıkları zaman, onun cevabını hazırlamaktan bile vazgeçmişlerdir. Netice itibariyle Ebû Hanîfe, ashabı ve onlara tâbi olan Irak fakîhleri eliyle re'y fıkhı süratle gelişmiş ve bununla yeni bir medeniyet vücut bulmuştur. Gerek re'y cihetinden ve gerekse ahkâm ile ilgili

evsaf ve illetlerin tetkiki cihetinden şer'î vesa'ili birbirine bağlayan râbıtaların vaz'ı, her birinin ilgili olduğu asla ve onları intizama sokan kaidelere uydurulması mümkün olmuş, bu suretle fıkıh, bir biriyle ilgisi olmayan dağınık mesailden ibaret iken, kaideleri ve asılları olan bir ilim hüviyeti kazanmış, hattâ Sunnet üzerinde duran ve re'y ile hüküm vermekten korkan kimselerin çoğu dört mezhebe ait kitapların ve diğer müellefatın tetkikinden de anlaşılabileceği gibi, kıyas ve mesalih-i mursele adı altında re'yi kabul eder olmuşlardır.

Ebû Hanîfe'nin, kendisinden ilim almış, re'y ve istinbatta onunla işbirliği etmiş değerli talebeleri vardı. Mezhebinin mesaili bunlar yardımıyle gelişmiş ve çoğalmıştı. Talebelerin görüşleriyle imamların görüşleri birbirine karışmış olmakla beraber, bu görüşlerin hepsine birden "Ebû Hanîfe Mezhebi" denilmiştir. Bu talebelerden hiç biri, Şâfi'î'nin, üstadı Mâlik İbn Enes'ten ve Ahmed İbn Hanbel'in Şâfi'î-den ayrıldıkları gibi, üstadlarından ayrılmayı düşünmemiştir. Bu talebelerin en meşhurları Ebû Yûsuf ve Muhammed İbn Hasan idi.

Ebû Yûsuf Ya'kûb İbn İbrahim Ensarî, Hicrî 112 senesinde dünyaya gelmiş, 193 senesinde de vefat etmiştir. Önceleri hadîs rivayetiyle meşgul oluyordu. Sonradan Ebû Hanîfe ile karşılaşmış ve onun ashabı arasında en büyüğü ve en faziletli yardımcısı olmuştur. Ebû Yûsuf'un emval ve vergi nizamı ile ilgili *Harac* adlı bir kitabı vardır ve müteaddit defalar tabolunmuştur. Ebû Hanîfenin mezhebini yayan Ebû Yûsuf idi; çünkü bu İmam, Abbasî Halifesi Hârûnur-Reşîd zamanında "Kâzıyu'l-Kuzât" idi ve Ebû Hanife mezhebi üzere olmadıkça kadılık vazifesi almıyordu.

Muhammed İbn Hasan ise, Hicrî 132 de doğmuş, 189 da vefat etmiştir. Kûfe'de yetişmiştir. Daha küçük yaştan itibaren Ebû Hanîfenin meclisinde hazır olmaya başlamış, tahsilini daha sonra Ebû Yûsuf'un yanında tamamlamıştır. Ebû Hanîfe'nin fıkhî mesailini toplayan, yazan ve sonra da meşhur altı kitap halinde talebelerine imlâ eden odur. Bu altı kitap, *Mebsût* denilen asıl ile *el-Câmi'ul-Kebîr*, *el-Câmi'us-Sağîr*, *Kitâbu's-Siyeri'l-Kebîr*, *Kitâbu's-Siyeri's-Sağîr* ve *Ziyâdât*'tır. Onun başka kitapları da vardır; fakat bunlar, ilk altı kitap kadar şöhret kazanmamıştır. Bu sebeple bunlara *Nevadir* adı verilmiştir. Bunlardan başka Muhammed İbn Hasan'dan rivayet edilmiş Ebû Yûsuf'a ait kitaplar da vardır ki, sonradan bunlara, ashabtan rivayet olunanlarda bulunmayan hâdiselere ait fetva cevapları da ilâve edilmiş ve *Vâkı'ât* denilmiştir. Bu suretle, Hanefî fıkhına ait mesail üç kısım halinde telif edilmiş bulunmaktadır:

1. Rivayeti zâhir kitaplar olup Hanefî mezhebinde itimad olunan kaynaklardır. 2. Nevadir kitapları olup ikinci derecededirler. 3. Vâkı'ât olup üçüncü derecede yer alırlar ve mezheb şeyhlerinin tahrîcatından ibarettir.

Hanefî mezhebi, Şark ülkelerinde sultanların kuvvetiyle ve sultanlar tarafından kaza müesseselerinde görevlendirilen Ebû Yûsuf vasıtasıyle intişar etmiştir. Mağribte, 400 seneye yakın bir zamana kadar bir çok ülkede yayılmış, hattâ Sikılliyye (Sicilya) ye hakim olmuştur. Abbâsî Devletinin ilk devirlerinde, Mâlik ve Şâfi'î mezhebleri tarafından sıkıştırılmadan önce Mısır'da intişar etmiştir. Bugün en fazla yaygın olduğu ülke Hindistan'dır. Türkiye'de ise yegâne önder mezhebtir. Halen Mısır'da kaza merciidir (Bkz. 1931 senesine ait 78 sayılı kanunun 280 inci maddesi).

Mâlik İbn Enes

Mâlik İbn Enes Asbahî, aslen yemenlidir. Cedlerinden biri olan Ebû Âmir Hazreti Peygamberin ashabındandı.

Mâlik, hicretin 93 üncü senesinde Medîne-i Münevvere'de doğmuş, 173 de yine orada vefat etmiştir. Medine'den dışarı hiç bir seyahatı yoktur. Hadîs imamı olduğu kadar fıkıh imamı idi. Halk her iki konuda da onun üstünlüğünü teslim etmiştir.

Fetvalarında istinad ettiği ilk kaynak Allah'ın Kitabı, sonra da Rasulu'llah'ın Sunneti idi; fakat Medine ehlinin tatbikatını, ona muhalif olduğu zaman haber-i vâhıde tercih ederdi; zira, itikadınca Medine ehli bu tatbikatı seleflerinden, onlar da sahabeden tevarüs etmişlerdi ve bu bakımdan haber-i vâhıdden daha itimada şayandı. Ancak Şâfi'î ve diğer bazı imamlar, bu görüşünde Mâlik'e muhalefet etmişler ve delil olarak, bir çok Sunnetin bazı sahabe tarafından seyahat ettikleri ve yerleştikleri fethedilmiş ülkelere götürüldüğünü ileri sürmüşlerdir. Bu imamlara göre, Sunnetin bir çok ülkelere yayılması sebebiyle, hepsi değil belki bir kısmı Medine ehlinin tatbikatında mahsur kalmış, diğer bir çoğu başka ülkelerde görülmüştür. Bu bakımdan Şâfi'î ve diğer imamlar, Mâlik'in hilâfına, Medine ehlinin tatbikatına ister uygun olsun ister olmasın, bir hadis sahih olduğu zaman onu almışlardır.

Mâlik'in Sunnetten sonra müracaat ettiği diğer kaynak kıyastır. Şüphe yoktur ki mezhebinin bir çok mesaili, mesâil-i mursele üzerine bina olunmuştur. Nitekim bazı mesaille ilgili ahkâmda, Kitab umûmunun maslahat ile tahsis olunduğu görülür.

Mâlik'ten, Şâfi'î hadîs aldığı ve onunla birlikte fıkıh üzerinde durduğu gibi, Mısır, Mağrib ve Endulus ehli de onun derslerinde hazır bulunmuşlar, ondan geniş ölçüde istifade etmişler, aynı zamanda mezhebini kendi ülkelerinde nakıl ve neşretmişlerdir. Endulus'te önder olan mezheb Mâlikî mezhebidir ve Abbasî halîfelerinin Ebû Hanîfe mezhebini neşrettikleri gibi, burada da Mâlik mezhebi bu ülke emirleri tarafından neşredilmiştir.

Halen Mağrib'te, yukarı Mısır'da ve Sûdan'da Mâlik mezhebi yaygındır.

Mâlikî fıkhının esası olan *Mudevvene* Mısır'da iki defa tabedilmiştir, ve burada münteşirdir. Keza *Muvatta*, şerhsiz olarak, yahut geniş veya daha muhtasar şerhlerle müteaddit defalar basılmıştır.

Mısır şer'î mahkemelerinde müracaat edilmek üzere Mâlik mezhebinden bazı hükümler iktibas edilmiştir. Keza 1920 M. senesinden itibaren Şâfi'î mezhebinden de iktibas edilmiş hükümler vardır.

İmam Şâfi'î

Muhammed İbn İdris Şâfi'î Kureşî, Abdu Menaf'ta Hazreti Peygamberin nesebi ile birleşir. Hicrî 150 senesinde Gazze şehrinde yetim olarak dünyaya gelmiş, sonra anası ile Mekke'ye intikal etmiştir; mezarı halen orada meşhurdur.

Babası bir iş için Gazze'ye seyahat ettiği sırada annesi ona hamile bulunuyordu. İdris burada vefat etti; Şâfi'î de bu şehirde dünyaya geldi. Doğumundan iki sene sonra annesi ile birlikte Mekke'ye gitti; çünkü Mekke, Şâfiî'nin dedeleri yönünden vatan-ı aslîsi idi.

Şâfi'î, çocukluğunda Kur'ânı Kerîmi hıfzetmiş, sonra da Arabların en fasihi sayılan Huzeyl kabileleri arasında bir seyahata çıkmıştır. Bu seyahatında fesahat yönünden büyük istifadeler sağlayan ve bu kabilelere ait bir çok şiir ezberleyen Şâfi'î, sonraları, fasahatı örnek ittihaz edilen bir kimse olmuştur.

Şâfi'î Mekke'de buranın şeyhi ve müftisi olan Muslim İbn Hâlidten fıkıh öğrenmiş, *Muvatta*'yı da hıfzettikten sonra Medine'ye giderek Mâlik'e bu kitabı okumuş, ondan ilim almıştır. Bu bakımdan Mâlik, Şâfi'î'nin ikinci hocası olmuştur.

Bundan sonra Şâfi'î Irak'a üç sefer yapmış ve bu seferlerinde Ebû Hanîfe'nin ashabı ile karşılaşmış, Muhammed İbn Hasan'la münazaralarda bulunmuştur. Bu münazaralar neticesinde Şâfi'î'nin ilk mezhebi Irak'ta yayılmaya başlamıştır. Hicrî 198 senesinde Mısır'a giden

Şâfi'î, Amr İbnu'l-Âs Câmiinin bulunduğu Fustat şehrine yerleşmiş ve ilmini Mısırlılar arasında yaymağa devam etmiştir.

Şâfi'i'nin yeni mezhebi Mısır'da gelişmiş 204 Hicrî senesinde vefat edinceye kadar ilmini ve fıkhını imlâ yolu ile yazdırmıştır.

Onun *Kitabu'l-Umum* adlı eseri bu yolla meydana gelmiştir. Büyük hacimde, faydası geniş olan bu kitap, mezhebinin esasını teşkil eder. Usûl-i Fıkh ilmini vazetmiş olması, onun övünülecek diğer bir tarafıdır. Bu konuda meşhur *Risale*'sini yazmış ve bununla ictihad ve hüküm istinbatı yollarını tesbit etmiştir. Mezhebini Irak'ta ve Mısır'da neşreden, Şâfi'î'nin bizzat kendisi olmuştur. Daha sonra talebeleri tarafından neşredilmeğe devam edilen mezheb, Hanefî ve Mâliki mezheblerini sıkıştırmış, Mısır rîfinde, Suriye'nin bir çok bölgelerinde, Yemenin bazı yerlerinde, Hicaz'da ve Orta Asya'da üstünlüğü elde etmiştir.

İmam Ahmed

Ahmed İbn Muhammed İbn Hanbel Şeybanî Mervezî, Hicrî 164 senesinde Merv'de dünyaya gelmiş (Merv, Faris'te meşhur bir şehirdir. *Tabakatu'ş-Şâfi'ıyyeti'l Kubrâ*'da kaydedildiğine göre, Ahmed İbn Hanbel'in anası ona hâmile iken Merv'den Bağdad'a gelmiş ve orada Ahmed'i dünyaya getirmiştir) 241 de Bağdad'da vefat etmiştir.

Bağdad'a süt çocuğu iken gelen Ahmed, genç yaşında asrının meşhur muhaddislerinden hadîs almış, Buharî ve Muslim gibi meşhur imamlar da ondan hadîs öğrenmişlerdir.

Daha çok hadîsle meşgul olduğu için kendisine ehl-i sunnet imamı lakabı verilmiştir. *Musned* adlı eserini altı cilt halinde tasnif etmiştir. Kitap Mısır'da tabedilmiştir.

Şâfi'î'nin Bağdad'da kaldığı müddetçe derslerine devam etmiş, bu arada fıkıh ilmini ondan almıştır. Bu bakımdan Ahmen, Şâfi'î-nin fıkıhta tilmizidir.

Ahmed İbn Hanbel müctehid imamlardandır; fakat hadîse olan meyli, fıkha olan meylinden fazladır. Mezhebi ancak dördüncü asırdan sonra Irak hudutlarından dışarı çıkmış, Mısır'da ancak yedinci asırda zuhur etmiştir. Dördüncü asırda Bağdad'a hakim olan mezheb, halen Necdiyye'de üstün bir mevkidedir. Irak, Şam ve Hicaz'ın bazı bölgelerinde de görülmektedir. Ezher (Mısır) de mezhebin bir miktar talebesi bulunmakla beraber, diğer mezheblerin talebelerine nisbetle cidden azdır.

İmam Ahmed'in bazı sözleri ve fetvaları ashabı tarafından müteaddid ciltler halinde toplanmıştır. İbn Kudâme'nin *Muğni* adlı 12 ciltlik kitabı, mezhebin en mühim ve en büyük fıkıh kitaplarındandır; Mısır'da tabedilmiştir. Bunun dışında *İkna, Muknî* ve şerhleri, *Fürû* ve *Delîlut-Tâlib* gibi başka kitapları da vardır ve hepsi de Mısır'da tabedilmiştir.

4. TAKLİD DEVRİ

Bu devir, ulemanın Kur'ân ve Sunnet nasslarından hüküm istimdadı ve hakkında nass bulunmayan meselelerde şer'î delillerden hangisiyle olursa olsun, hüküm istinbatı için teşrî'î kaynaklara müracaattan ve mutlak ictihaddan himmet ve gayretlerini kesdikleri ve kendilerinden önceki müctehid imamların hükümlerine tâbi olmakla iktifa ettikleri bir devirdir.

Bu devir, takriben dördüncü asrın ortalarında, müslümanların her türlü kalkınma hamlelerini tesiri altına alan ve teşrî'î canlılıklarını durgunluğa sevkeden siyasî, aklî, hulkî ve ictimaî bir takım âmillerin zuhuru ile başlamıştır. Bu âmiller ictihad ve kanun yapma hareketini durdurmuş, ulemada fikir hürriyeti ruhunu öldürmüş, bunun neticesi olarak da, ulema, suyu hiç bir zaman kurumamış olan iki kaynağa (Kur'ân ve Sunnete) gitmiyerek, taklide razı olmuşlar, Ebû Hanîfe, Mâlik, Şâfi'î, Ahmed ve akranları gibi kendilerinden önceki imamların fıkhına tâbi olarak, akıllarını, bu mezheblerin usûl ve fürû'undan müteşekkil mahdut bir daire içerisine hapsetmişlerdir. Kendilerine bu dâirenin hudutları dışına çıkmayı haram kılan bu devir imamları, bütün gayretlerini, teşrî'î nasslara ve umumî prensiplere değil, mezheb imamlarının söz ve ibarelerine hasretmişlerdir. Hattâ bu söz ve ibarelere bağlılıkta o derece ileri gitmişlerdir ki, Hanefî ulemasından Ebu'l-Hasan Kerhî, çok dikkata şayan olan şu sözü söyliyebilmiştir: "Ashabımızın görüşüne muhalif olan bütün âyet ve hadîsler ya muevvel, ya da mensûhtur". İşte bu suretle teşrî, eski devir imamlarının ulaştıkları noktada kalmış, her türlü gelişmelerle çeşitli muâmelât ve vakaların getirdiği yeniliklere ayak uyduramamıştır.

İctihad Hareketinin Duraklama Sebepleri:

Bu duraklamaya yol açan ve eski imamları taklide götüren âmillerin en mühimlerini dört madde içerisinde incelemek mümkündür.

1. İslâm Devletinin, sultanları, vâlileri ve insanları, birbirine düşman müteaddit hükümdarlıklara bölünmesi. Bu bölünme, yalnız vâ-

lileri veya devlet ricalini değil, onlarla birlikte halkı da, harplerle, fitne veya dahilî karışıklıklarla ve bunlara karşı çeşitli tedbir ve başarı çareleri aramakla meşgul etmiş, bu suretle, ilim ve fende umumî bir çözülme ve gerileme başlamış, bunun en büyük tesiri de teşrî hareketinde görülmüştür.

2. Üçüncü devirde müctehid imamların muhtelif guruplara ayrılması, her gurubun kendine has usûl ve yolları bulunan teşrî'î bir medresenin zuhuruna yol açmış, her medresenin talebeleri veya her gurubun âzâları bütün gayretlerini, çeşitli yollarla kendi mezheblerinin zaferi ve kendi usûl ve fürûlarının teyidine hasretmişlerdir. Bu teyid, bazan kendi görüşlerinin doğruluğu ve muhaliflerine ait görüşlerin butlanı üzerine delil ikamesiyle, bazan da kendi reislerine veya mezheb imamlarına işaretle ve onların muhtelif yönlerden üstünlüklerini ve kudretlerini sayıp dökmek suretiyle olmuştur. Fakat hangi suretle olursa olsun, bu faaliyet, mezheb ulemasını meşgul etmiş ve onları Kur'ân ve Sunnet gibi ilk teşrî'î kaynaklara müracaattan alıkoymuştur. Yahut bunlardan biri, Kur'ân veya hadîs nassına müracaat etmiş, ve hattâ, bu müracaatında o nassın anlaşılmasında ve tevilinde bir nevi gayret sarfetmiş olsa bile, bu, sadece kendi imamının mezhebini teyid etme gayesine matuf olmuştur. Bunun neticesi guruplaşma içerisinde âlimin şahsiyyeti yok olmuş, aklî hürriyet ruhu ölmüş, hâssa, tâbi ve mukallid olan âmme mertebesine düşmüştür.

3. Müslümanların, teşrî'î kuvvetin tanziminde ihmalkâr davranmaları ve ancak ehil olanların ictihadda bulunmalarını sağlıyacak bir nizam koymamaları, teşrî ve ictihadın ehil olmayanların eline geçmesine yol açmış, müslümanların fetva işine, dinî nassları, insanların hukuk ve mesalihini oyuncak yapan câhiller musallat omuştur. Bu suretle, birbirine zıt fetvalar çoğalmış, bunu kazâ ile ilgili ahkâmın teaddüdü takip etmiştir; öyle ki, aynı bir belde içinde aynı hâdise ile ilgili muhtelif hükümler ortaya çıkmış, meselâ Medine'nin bazı taraflarında kan ve mal helâl görülürken. diğer bazı taraflarında başka bir hükme tâbi kılınmıştır ve bunların hepsi de, müslümanlar için umûmî şerî'at ahkâmı olarak kabul edilmiştir. Durumun vehametini gören ulemâ, dördüncü asrın sonlarında, ictihad kapısının kapanmasına, müfti ve kadıların, geçmiş imamların hükümleriyle kayıtlı kalmalarına hükmetmiş ve bu hastalığı ancak cumûd ile önleyebilmiştir.

4. Bu devirde ulemaya, hased ve enaniyet gibi bir takım hulkî hastalıklar da ârız olmuş bunlardan her hangi biri ictihad kapısını çaldığı zaman, kendisini bu ictihadla şöhrete ulaştıracak kapılar açmış, fakat akranlarını, kendi mertebesinden daha aşağı mertebelere indir-

mekten de geri kalmamıştır. Her hangi bir mesele hakkında kendi re'yi ile bir fetva verdiği zaman, başkaları onun re'yini çürütmeğe ve hakka dayanan fetvasını bâtıl ile yalanlamağa çalışmışlardır. Bu sebeple bir âlim, arkadaşlarının hile ve desiselerinden, veya aşırı derecedeki tenkidlerinden çekinir olmuş; bunlardan kurtuluş yolunu da müctehid değil, mukallid ve nâkıl olmakta bulmuştur. Bunun tabii neticesi olarak, gelişme ruhu ölmüş, fıkıh sahasında üstün insan çıkmamıştır. Âlimlerin kendilerine, halkın da âlimlere olan güvenleri zayıflayınca yüzlerini kendilerinden önceki imamların mezheblerine çevirmişlerdir.

Bu Devirde Teşrî'î Faaliyetler

Zikrettiğimiz bu âmiller, her ne kadar ulemayı mutlak ictihaddan ve ilk kaynaklardan şer'î hüküm istinbatından alıkoymuş olsa bile, onların kendi mahdut daireleri içinde teşrî'î gayret sarfetmelerini önlememiştir. Bu bakımdan her mezhebe mensub ulema muhtelif tabakalara ayrılmıştır.

Birinci Tabaka: Mezheb İçindeki İctihad Ehli

Bunlar, şerî'ate taallûk eden meselelerde mutlak ictihadda bulunmazlar. İctihadları daha ziyade imamlarının karar kıldıkları ictihad asıllarından bazı hâdiselere taallûk eder. Bunların bazan fer'î ahkâmda mezheb ileri gelenlerine muhalefet ettikleri de görülür. Meselâ Hanefî mezhebinden Hasan İbn Ziyad, Mâlikî mezhebinden İbn Kâsım ve Eşheb, Şâfi'î mezhebinden Buvaytî ve Mâzenî bunlardandır ve hepsi de ilk kaynaklarından şer'î ahkâm istimdadına muktedir kimselerdendir; fakat bunlar, imamlarına uygun hüküm istimdadında bulunmayı kendileri için zarurî görmüşlerdir. Bu bakımdan imamları için esas olan şeyler bunlar için de esastır. Ebû Hanîfe'nin ashabından olan Ebû Yûsuf'u Muhammed İbn Hasan ve Zufer'i bu tabakadan saymak yanlıştır; çünkü bunlar, şerî'ate taallûk eden meselelerde mutlak ictihad sâhibi kimselerdir ve kendilerine hâs müstakıl görüşleri vardır. Bunların Ebû Hanîfe'ye göre durumları, Şâfi'inin Mâlik'e veya Ahmed'in Şâfi'îye olan durumları gibidir. Ancak bunlar, kendi mezheblerini üstadlarının mezhebine mezcetmiş oldukları için hepsine birden Ebû Hanîfe mezhebinin ismi verilmiştir. İstemiş olsalardı, herbirinin müstakıl mezhebi olurdu.

İkinci Tabaka: Mezheb İmamlarından Hakkında Rivayet Bulunmayan Meselelerde İctihad Ehli

Bunlar, fer'î ahkâmda ve ictihadî usûlde imamlara muhalefet etmezler. Ancak, imamlarına ait fer'ıyyata kıyasla ve usûl hasebiyle

hakkında rivayet bulunmayan meselelerin ahkâmını istinbat ederler. Hanefiyyeden Hassâf, Tahavî ve Kerhî, Mâlikiyyeden İbnu'l-Arabî ve İbn Reşîd, Şâfi'ıyyeden Ebû Hâmid Gazâlî, ve Ebû İshak İsfarayînî gibi.

Üçüncü Tabaka: Tahric Ehli

Bunlar, meselelere ait ahkâm istinbatı için ictihadda bulunmazlar. Mezhebin usûl ve kaynaklarına vakıf oldukları için ahkâmın ıllet ve mebadiini istihrac etmezler; yalnız imamlarının mücmel olan sözlerini tefsir ve iki manâya gelmesi muhtemel olan hükümlerin muayyen bir manâsını tayin etmekle meşgul olurlar. Bu bakımdan bunlar, imamların sözlerinde ve hükümlerinde bulunan vuzuhsuzlukların izalesinde başlıca mercii teşkil ederler. Hanefiyyeden Cassâs ve emsali bunlardandır.

Dördüncü Tabaka: Tercih Ehli

Bunlar, imamlarından gelen muhtelif merviyyat arasında araştırma yaparak gerek rivayet yönünden ve gerekse dirayet yönünden bazısını diğer bazısına tercih ederler ve meselâ "bu, rivayetlerin en sahihidir", "bu, naklolunanlar arasında en çok kabule lâyık olanıdır", "bu, kıyasa en uygunu veya halka en yakınıdır" gibi tabirler kullanırlar. Hanefiyyeden Kudûrî, *Hidaye* sâhibi ve emsalleri bunlardandır.

Beşinci Tabaka: Taklid Ehli

Bunlar da, nâdir rivayetlerle rivayeti zâhir olanlar, edilleden kuvvetli olanlarla zayıf olanlar arasında ayırım ve tercih yapanlardır. Hanefiyyeden meşhur ve muteber metin sâhipleri bunlardandır. *Kenz* ve *Vikaye* sâhibi gibi.

Ulemanın, yukarıda zikrolunan tabakalarından da anlaşılıyor ki, bu devirde âlimlerin teşrî'î faaliyetleri, imamların söz ve hükümlerine yönelmiş bulunmaktadır. Bunlar, şer'î nasslara, onların ılletlerine, zâhiren muarız olanların telifine ve onlardan hüküm istinbatına ait eskilerin yolunu değiştirmiş, imamların sözlerine, bu sözlerin ta'lîline ve muarız olanların tercihine yönelmişlerdir. Bu suretle eski devrin müslümanlarından avama mensub olanlar mukallid ve imamlar taklid olunan birer önder iken, bu devirde hepsi mukallid olmuşlardır. İşin en garib tarafı da, bu devir uleması arasında, daha eski devirlerin fukahası hakkında Ebû Hanîfe'nin : "Onlar da rical biz de.."; Mâlik İbn Enesin: "Masum Peygamber müstesnâ, sözleri arasında kabul edileni olduğu kadar, terkedileni de olmayan hiç kimse yoktur"; ve Şâfi'î'nin: "Hadîs sahih olduğu zaman o benim mezhebimdir" sözlerinin unutulmuş olmasıdır.

5. SON ASIRDA GİRİŞİLEN TEŞRİ'İ HAREKETLER

13. Hicrî asrın sonlarına doğru Osmanlı Hükûmeti, bazı ileri gelen ulemasını toplayarak, onları, kaynağı İslâm Fıkhı olmak üzere medenî muamelâtla ilgili kanun vaz'ıyle görevlendirmiş, alınan hükümlerin asrın ruhuna uygun olması halinde, bunların, maruf mezhebler dışından da alınmasında mahzur görmemiştir. Bu heyet, 1286 H. senesinde Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye adı verilen kanunu hazırlamış, 1292 H. senesinde ısdar olunan bir emirle bu kanuna göre amel edilmesi istenmiştir. Bu kanunda beyi' ile ilgili bazı hükümler İbn Şubrume mezhebinden alınmıştır. Bu, dört mezhebin taklidine karşı açılan ilk kapı olmuştur.

Mısır'da ise, Şer'î Mahkemelerin, hükümlerinde, Ebû Hanîfe mezhebinin hükümlerine iltizamı neticesi halkın şikâyetleri artmış ve bu sebepten hükümet, 1920 senesinde, bu şikâyetleri karşılamak için ilk adımını atmış ve 25 sayılı kanunu çıkarmıştır. Bu kanun ahvâl-i şahsiyye hakkında Ebû Hanîfe mezhebine muhalif bazı hükümleri ihtiva etmekle beraber, yine de dört mezhebin dışına çıkmamıştır.

1929 senesinde, birinciden daha farklı ve daha başarılı ikinci adım atılmış ve 25 sayılı kanun çıkarılmıştır. Bu kanun, ahval-i şahsiyye ile ilgili Ebû Hanîfe mezhebiyle diğer dört imamın mezheblerine aykırı bazı hükümleri ihtiva etmekte, fakat İslâm mezhebleri dışına çıkmamaktadır.

1936 senesinde, üçüncü adım atılmış, kanun ve şerî'at ulemasından bir komisyon teşkil edilmiş ve bu komisyon, ahvâl-i şahsiyye ile fürû'una, vakıf, miras, vasıyyet v.s. gibi şer'î mahkemelerin ihtisasına giren meselelere ait hükümleri şâmil bir kanun vaz'ıyle görevlendirilmiştir. Ayrıca komisyona, her hangi bir mezhebe mukayyed olunmaması, fakat halkın mesalihine ve ictima'î gelişmeye uygun olan fukuha görüşlerinin alınması tavsiye edilmiştir. Komisyon, miras, vasıyyet ve

vakıfla ilgili kanunları tamamlamış ve halen devletin mamûl kanunları arasında bunları çıkarmıştır.

Bugün dördüncü bir adımın atılarak halkın mesalihini gerçekleştirecek, asrın ruhuna ve inkişafına ayak uyduracak, geçmiş mezheblerden alınmasa bile Kur'ânın ve sahih Sunnetin nasslarına muhalif olmayacak kanunların vaz'ı temenni edilmektedir.

İNDEKS

A

B

C

Ç

D

E

M

N

O

Ö

R

S

Ş

T